KAUNOS DEMETER KUTSAL ALANI: MİMARİSİ VE İDENTİFİKASYONU

THE SANCTUARY OF DEMETER AT CAUNUS: ARCHITECTURE AND IDENTIFICATION

Makale Bilgisi
Başvuru: 27 Temmuz 2018
Hakem Değerlendirmesi: 15 Ekim 2018
Kabul: 23 Mayıs 2019
DOI Numarası:10.22520/tubaar.2019.24.011

Article Info
Received: July 27, 2018
Peer Review: October 15, 2018
Accepted: May 23, 2019
DOI Number: 10.22520/tubaar.2019.24.011

Mustafa BULBA *

Anahtar Kelimeler: Kaunos, Demeter, Kilise, Terakota, Hydria, Hayvan Kemikleri, Kanallar

Keywords: Caunus, Demeter, Church, Terracotta, Hydria, Animal Bones, Channels

ÖZET

Kaunos Demeter Kutsal Alanı henüz 1970'li yıllarda tespit edilmiş ve bu alanda kurtarma kazıları yürütülmüştür. Ancak gerek çalışmaların tamamlanmaması, gerek malzemelerin tespitine yönelik herhangi bir çalışma yürütülmemesi nedeniyle 1992 yılına kadar alan üzerine herhangi bir arkeolojik ve bilimsel çalışma yapılmamıştır. Bu tarihten sonra tekrar kurtarma kazısı olarak başlatılan çalışmaların ilk aşaması bir TÜBİTAK projesi ile sonlandırılmıştır. Bu makale, bu kapsamda gerçekleştirilen kazılarla elde edilen sonuçların alanın mimarisi ve identifikasyonuna yönelik tespitleri ortaya koymayı amaçlamaktadır. Alan Kaunos'un Küçükkale olarak adlandırılan kısmında, bir teras üzerinde yer almaktadır. Terasın üzerinde büyük bir kiliseye ait kalıntılar görülürken daha erken evreye ait bir tapınağa yönelik ize rastlanmamıştır. Buraya batı taraftaki özenle yapılmış merdivenler yoluyla ulaşılmaktaydı. Alanda yapılan kazılar sonucu Kilise'nin iç bölümünün tamamen adakların atıklarıyla dolu olduğu tespit edilmiştir. Sayıca en büyük buluntu grubunu kandiller oluşturmakta olup onu terakota figürinler takip etmektedir. Ayrıca çok sayıda minyatür hydria ile kyhtraların yanında hayvan kemikleri de ele geçmiştir. Alan en parlak zamanını Hekatomnidler döneminde yaşamıştır.

* Doç.Dr., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Klasik Arkeoloji A.B.D. 07070 Antalya/Türkiye,
E-mail: mbulba@akdeniz.edu.tr
Bu makalenin konusunu oluşturan çalışmalar tarafımdan TUBITAK SOBAG Projesi kapsamında (Proje No: 109K290) yürütülmüş ve yayına TUBİTAK Yurtdışı Yayın Desteği Kapsamında (2219) hazırlanmıştır

ABSTRACT

The Kaunos Demeter Sanctuary has been identified in the 1970s and rescue excavations have been carried out in this area. However, since no studies were carried out and no studies were conducted for the determination of the materials, no archaeological and scientific studies were conducted on the area until 1992. After this date, the first phase of the resumption excavation work was ended with a TUBITAK project. This article aims to reveal the results of the excavations carried out within this scope and the findings related to the architecture and identification of the area. The area is located on a terrace in the part of Kaunos almaks called Küçükkale. The ruins of a large church were seen on the terrace, but no temple belonging to the earlier phase was found. It could be reached by the stairs made with care on the west side. As a result of the excavations carried out in the area, it has been determined that the interior of the Church is full of waste with offerings. In number, the largest group of finds is oil lamps, followed by terracotta figurines. In addition, a large number of miniature hydria and animal bones were found next to the kyhtras. The area has the most brilliant time in the Hekatomnids period.

TOPOĞRAFYA

Demeter Kutsal Alanı bir açık hava kutsa alanı niteliğindedir ve kentin Küçükkale olarak adlandırılan bölümünde yer almaktadır. Küçükkale limanın güneyinde konumlanmıştır ve aynı zamanda kenti bu yönde sınırlamaktadır. Kente, limana ve batıdan deniz yolundan gelebilecek tehlikelere hakim bir pozisyona sahiptir. Büyük Akropolis olarak adlandırılan yükseltiden uzanan surlar sırtın en yüksek olduğu noktadan geçerek Küçükkale'nin doruk noktasına yapılmış olan bir gözetleme kulesine bağlanır ve daha sonra liman kenarına kadar aşağı inmektedir. Liman girişinin güney kıyısında kesme bloklardan yapılmış küçük bir mekan bulunmaktadır. Bu mekanın bir karşıtı da limanın kuzey sınırında yer almaktadır.

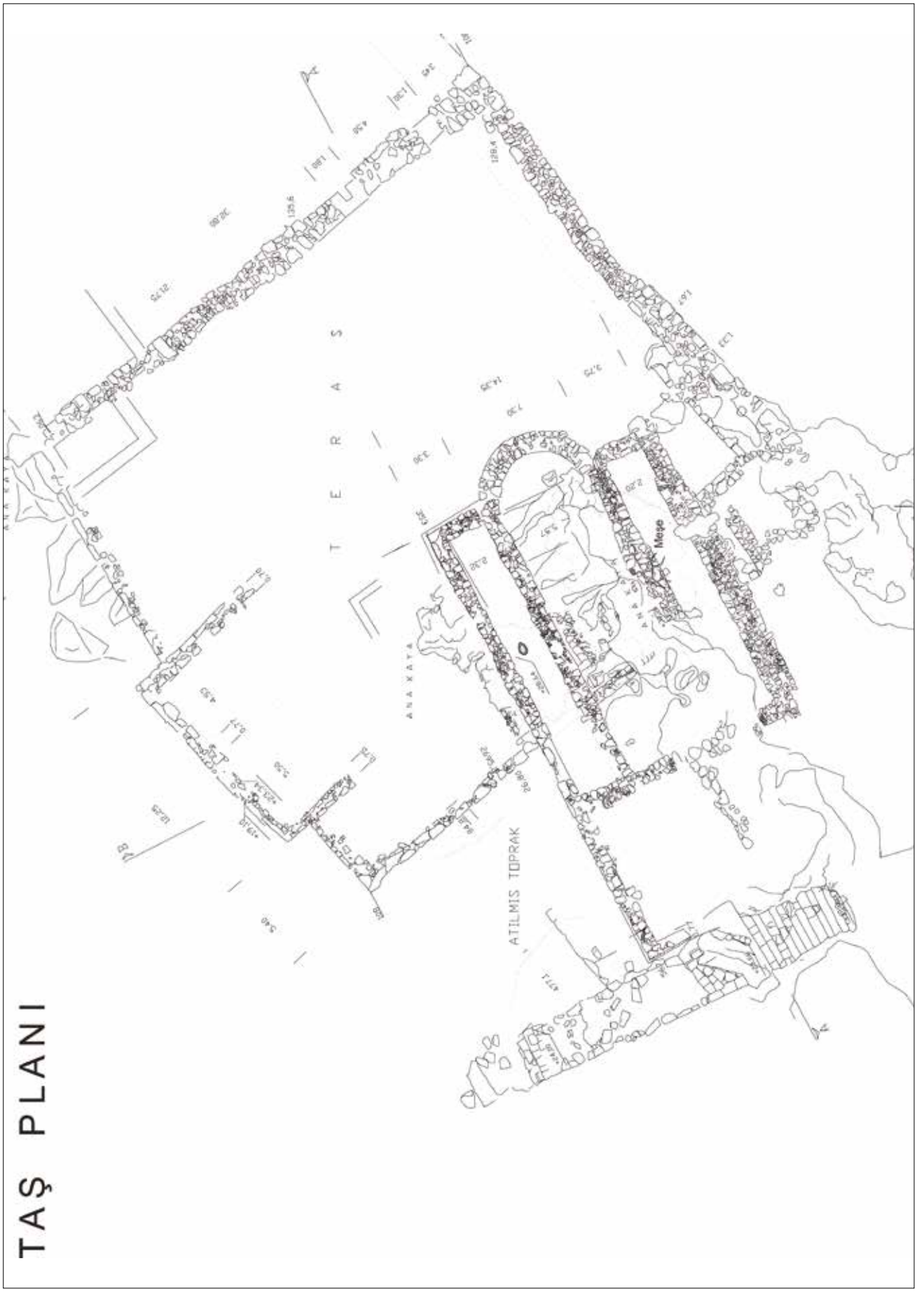
Küçükkale olarak adlandırılan bu kısım sert bir sırta ve eğimli yamaçlara sahiptir. Bu nedenle geniş alanlı bir yapılaşmaya çok uygun değildir. Kente ve limana hakim bir konuma sahip olan bu alanın güney yamacı çok daha sert bir şekilde yükselirken kuzey yamacı göreceli olarak daha yumuşak bir eğime sahiptir. Küçükkale'nin özellikle doğu bölümündeki sırt kısmı ile Demeter Terası'nın bulunduğu alan yapılaşmaya en uygun alanı oluşturur ki bu buraya da Demeter Kutsal Alanı yapılmıştır. Küçükkale'nin en doğu bölümünde, sırt üzerinde kesme bloklarla yapılmış büyükçe bir (kutsal?) mekan bulunmaktadır. Bu alanda henüz herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Bu mekan ile birlikte en batı noktada yer alan bir gözetleme kulesi ve sur kalıntıları dışında Küçükkale üzerinde sadece Demeter Kutsal Alanı ve olasılıkla yine bu alan ile bağlantılı bir sarnıç bulunmaktadır. Bunların dışında bazıları teras duvarı olabilecek kalıntılar mevcutsa da bunların herhangi bir yapı ile ilişkilendirilmesi yüzeydeki kalıntılar itibariyle mümkün değildir. Bu duvarların daha çok tarım terası işlevi görmüş olma ihtimali yüksektir. Bu alan sözü edilen yapılaşmalar dışında olasılıkla Bizans Dönemi'nde kente bakan kuzey yönünde bir duvarla çevrilmiştir. Alan bu dönemde askeri bir garnizon olarak kullanılmış olmalıdır. Bugünkü görüntü itibariyle Küçükkale'nin doğu bölümündeki mekan dışında Bizans Dönemi'ne kadar Demeter Kutsal Alanı dışında kullanılmadığı düşünülebilir.

MİMARİ

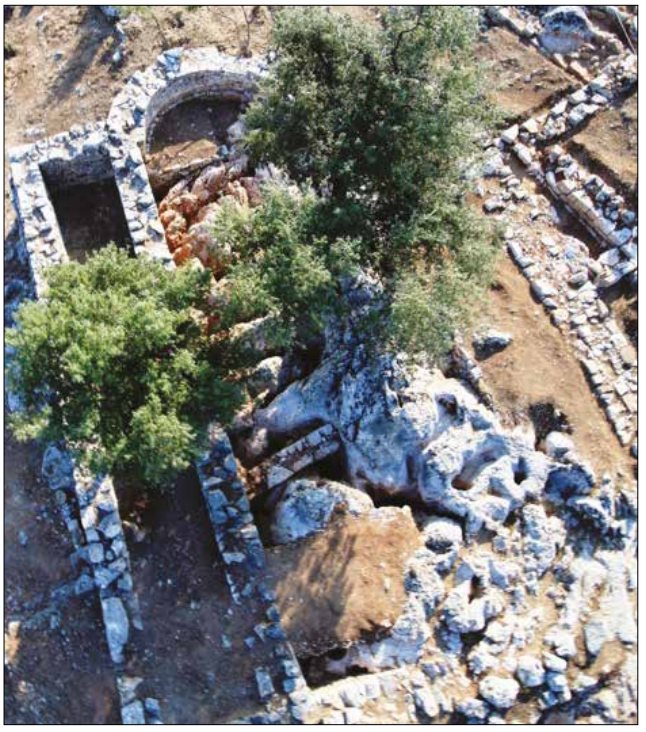
Bizans Dönemi'nde merkezine bir kilisenin inşa edildiği kutsal alan için yapılan teras Küçükkale'nin önemli bir bölümünü kaplamaktadır (Fig. 1). Terasın limana ve kente hakim konumu, kutsal alana verilen önemi göstermektedir. 31.10 x 32.20 m boyutlarıyla ana teras yaklaşık kare biçimlidir ve köşelerinin uçları yaklaşık olarak kuzey, güney, doğu ve batı gibi ana yönlere gelecek şekilde konumlandırılmıştır. Büyük Akropolis'den gelen surların uzandığı Küçükkale'nin sırtı terasın güney sınırını oluşturmaktadır. Terasın batı bölümünü, terasın son evresine ait polygonal bloklardan yapılmış duvar oluşturmaktadır. Ancak yukarı uzanan merdivenlerin terasla birleştiği noktadan itibaren bu duvar büyük oranda tahrip olmuştur. Bizans Dönemi'nde bu alana nartheksin giriş duvarı yapılmış olan bu duvar da büyük oranda yıkılmıştır.

Figür 1: Küçükkale ve Demeter Terası (Kazı Arşivi) / *Küçükkale and the Terrace of Demeter (Archiv of the Caunus-Excavation)*

Figür 2: Teras Planı / *Plan of the Terrace (Oğuz Özer)*

Figür 3: Kilise ve Kayalık Alan (Kazı Arşivi) / *Church and the Rocky Ground (Archiv of the Caunus-Excavation)*

Eğimin en yüksek olduğu kuzey tarafta korunduğu kadarıyla teras duvarının yüksekliği 6.30 m'ye kadar ulaşmaktadır. Belirgin bir şekilde farklı taş işçiliklerine sahip olan bu duvar terasın yapım aşamaları hakkında güvenilir bilgiler vermektedir. Buradaki duvarın özelliklerine göre teras tek bir evrede değil üç aşamada oluşmuş, dördüncü aşamada ise batı tarafına iri bloklardan bir destek duvarı örülerek küçük bir teras daha yapılarak son halini almıştır. Terasın kente bakan cephesini oluşturan bu yönde yapılaşma evreleri şu şekilde olmalıdır: Kuzey duvarının orta kısmında terasınt dışına doğru çıkıntı yapan bölümün kutsal alanın en erken iki evresine ait olduğu anlaşılmaktadır. (Fig. 2)

Bu teras üzerinde ilk iki evreye ait olması gereken duvarların bulunduğu kısım, kutsal alanın asıl merkezini oluşturduğunu düşündüğümüz kilisenin orta nefinin içinde bulunan anakaya bloğundan oldukça uzaktadır ve küçük bir bölümü kaplamaktadırlar. Merkezinde anakaya bloğunun yer aldığı açık hava kutsal alanı (Fig. 3) ile bu ilk evreye ait olması gereken duvarlar ile bir bağlantı kurmak şu aşamada mümkün değildir. En erken evrede bu iki bölümün birbirinden bağımsız iki mekan olma ihtimali yüksektir. Olası bir ilişkiyi güvenilir bir şekilde ortaya koyabilmek için teras dolgusunun en yüksek olduğu bu bölümde kazı çalışmalarının yapılmasını beklemek gerekmektedir. Bugün için güvenilir bir şekilde tarihlendirilmeleri mümkün olmayan bu iki duvarı kutsal alanda ele geçen en erken buluntuların yorumlanması ve duvar işçiliklerine göre tahminen Geç Arkaik-Erken Klasik Dönem'e tarihlemek mümkündür. Terasın en erken evrelerine işaret eden bu iki evreyi ayıran duvar uzantısı teras içerisinde güney yönde 4 m kadar izlenebilmektedir ve olasılıkla kilisenin hemen kuzeyinde yer alan kayalık bölüme kadar uzanıyor olmalıdır. Bu duvarların surlarla bağlantılı olmaması ve konumlarının kente dönük olmasından dolayı savunma sistemi ile ilgili bir işlevleri bulunmamalıdır. Kutsal alan içerisindeki buluntulardan alanın bu evrede aktif olduğunu anlayabildiğimiz için her ne kadar çok yakın bir konumda olmasalar da kutsal alanla bağlantılı bir işleve sahip olmaları en güçlü olasılık olarak kabul edilmelidir.

Teras, son evrede kuzeybatı köşesine eklenen küçük teras bölümü hariç olmak üzere bugünkü genişliğine üçüncü evresinde ulaşmış olmalıdır (Fig. 4). Ortadaki birleşik iki duvarın doğu ve batı taraflarına olasılıkla eş

Figür 4: Teras Doğu Duvarı ve Niş / *The Wall of the Terrace from East and Niche (M. Bulba)*

zamanlı olarak birer eklenti yapılmış ve alanda gerçek anlamda bir teras oluşturulmuştur. Bu evrenin izleri doğu ve batı tarafta güney bölümdeki Arkaik sur duvarlarına kadar takip edilebilmektedir. Bu evreyi tarihlemeye buluntuların geneli yanında, 1990'lı yılların başında kazılan buluntu alanının hemen arkasında, terasın batı dış kısmındaki Karca yazıt yardımcı olmaktadır[1]. Karca'nın aktif olarak kullanıldığı döneme ait olan bu yazı Klasik Dönem'de buraya işlenmiş olmalıdır. Yapılaşmanın en geniş sınırlara ulaştığı bu evrenin Hekatomnoslar'ın Karia Satraplığı'nı üstlendikleri evreye, özellikle de kente büyük yatırımlar yapan Maussollos Dönemi'ne ait olma ihtimali yüksektir. Hekatomnos ve özellikle Maussollos'un yönetici olduğu dönemlerde tüm Karia'da olduğu gibi Kaunos'da da büyük mimari yapılaşmalar olmuştur. Kentin simgesi olan kaya mezarların en görkemlileri, kentin merkezinde, hamam palaestrasının bulunduğu alandaki teras duvarları başta olmak üzere, tiyatronun ilk evresi ve ona bitişik çeşme gibi pek çok önemli yapılaşmanın olduğu dönemdir[2]. Bu evrede Kaunos büyük bir refah seviyesine ulaşmış olmalıdır. Bunu Kaunoslular'ın kent merkezine diktirdikleri ve günümüzde ise sadece yazıtlı altlıkları korunmuş olan bronz heykel kaideleri de teyit etmektedir[3].

Bizans Dönemi öncesi yapılaşmalar sırasında, son evrede bu duvarlara ek olarak terasın kuzeybatı köşesinde, dikdörtgen kesilmiş büyük bloklardan oluşan iki duvar sırası yardımıyla küçük bir teras oluşturulmuştur. Üçüncü evredeki duvarla organik bir bağa sahip olmadığından ondan daha geç olması gereken bu evre olasılıkla terasın kutsal alan işlevini güçlü bir şekilde devam ettirdiği Erken Hellenistik Dönem'de daha çok destek duvarı amaçlı olarak yapılmış olmalıdır. Bu işlevinin yanında alan kazanma ve batı bölümdeki merdivenlerin teras ile birbirlerine bağlanması da amaçlanmış olmalıdır. Bu ek bölümün batı duvarı, kilisenin nartheks bölümünün inşası sırasında ya da daha erken dönemde yıkılmıştır. Kuzey duvarı ise 1990'lı yılların başında çökmüş ve bunu takiben alanda önce kaçak kazılar yapılmış, daha sonra ise bu alanda kurtarma kazısı yürütülerek adak depolama alanı ortaya çıkarılmıştır. Ancak kilisenin nartheks bölümünün inşası ve buradaki anakaya zeminin yüksekliği nedeniyle son evrede eklenen teras duvarı ile merdivenlerden terasa giriş bağlantıları belirgin değildir.

Alanda temizlik ve kazı çalışmaları sırasında ele geçen buluntuların (iki küçük parça halinde ele geçmiş Bizans seramikleri dışında) en geç Hellenistik Dönem'in ortalarına kadar uzanıyor olmasından dolayı bu duvarın yapıldığı dönem en geç bu dönemde inşa edilmiş olmalıdır. Geniş bir alanda çalışılmasına rağmen henüz Geç Hellenistik ve Roma Dönemi buluntularına rastlanamamıştır. Sadece alanın güneyinde az sayıda Roma Dönemi'ne tarihlenebilecek kandil ele geçmiştir[4].

Demeter Terası olasılıkla Erken-Orta Hellenistik Dönem ile birlikte işlevini büyük oranda yitirmiştir ya da burada kutlanan bayram ve adak bırakma törenleri nitelik değiştirmiştir. En geç Roma Dönemi'nde ise olasılıkla hamamın kuzeyindeki büyük teras üzerine tapınağı yapılan İsis, Demeter'in yerini almış olmalıdır[5]. Kaunos'da İsis ve Sarapis adına birçok yazıt ele geçmiştir. Bunlar Chr. Marek tarafından kesin olmamakla birlikte Hellenistik Dönem'e, daha kesin tarihlendirilebilenler ise en erken MÖ 2. ve 1. yüzyıllara tarihlendirilmektedir[6]. Bu nedenle Demeter Kutsal Alanı buluntularının MÖ 2. yüzyıl içlerinde büyük oranda sonlanıyor olması Demeter'in yerini İsis›in aldığı şeklinde yorumlanabilir. Bununla birlikte az sayıda da olsa Roma dönemine tarihlenebilen kandil nedeniyle buradaki tapınım bu dönem içlerine kadar, çok büyük ihtimalle ise kilisenin yapıldığı evreye kadar sürmüş olmalıdır. Teras üzerinde kentin en erken ve en büyük kilisesinin yapılmış olması, alanın kutsallığının önceki evrelerdeki parlaklığını çok büyük oranda kaybetse de Bizans Dönemi içlerine kadar sürdürdüğünün açık bir kanıtıdır (Bkz. Kilise). Üstelik kent Bizans Dönemi'nde oldukça küçülmüştür ve burası kente uzak ve ulaşılması hayli zahmetli olan bir noktada kalmıştır. Kilisenin yapımı sırasında anakaya bloğuna, kalıntılara ve mekan içindeki yarıklara dokunulmadan saygı gösterilmesi bu yorumu güçlü bir şekilde desteklemektedir.

Terasın doğu duvarı aynı şekilde, terasın en geniş evreye ulaştığı üçüncü aşamada yapılmış olmalıdır ve böylece kutsal alan bir peribolos ile çevrili hale dönüştürülmüştür. Ancak bu duvarın bulunduğu zemin güneye doğru güçlü bir şekilde yükseldiği için, duvarın göreceli olarak alçak olmasına rağmen, Bizans Dönemi'ne kadar birçok defa yıkıldığı ve tekrar tekrar inşa edildiği anlaşılmaktadır. Bunun yanında yaklaşık orta bölümünde yer alan ve rampaya benzer bir bölüm ile ulaşılan 'niş veya yeraltı oda benzeri' yapılaşma da duvarın defalarca yıkılmasının bir diğer nedeni olmalıdır. Üst tarafındaki kalın

[1] Bu yazıt ve Kaunos'da ele geçen diğer Karca yazıtlar için Bkz: Frei / Marek 1997: 1-89; Frei / Marek 2000: 83-132; Marek: 2006: 119-129, söz konusu yazıt 125.

[2] Tiyatro'nun ilk evresi için Bkz. B.Varkıvanç, Kaunos Tiyatrosu İlk Evresi (Baskıda).

[3] Işık / Marek 2005: 239-247.

[4] M. Bulba, Kaunos Demeter Kutsal Alanı. Seramik Buluntular (Baskıda).

[5] Herodot MÖ 5. yüzyılın ikinci yarısında İsis ile Demeter'i bir tutmuştur. (Her. II 59,2). İsis ile Yunan-Roma dünyası arasındaki ilişkiler için bkz: Bommas 2005: 14-19. Yazara göre Mısır tanrılarına MÖ 4. yüzyıldan itibaren Ege dünyasında tapınılmaya başlanmıştır (Bommas 2005: 33). Özellikle bugün kalıntıları olmasa da bir yazıt Halikarnassos'da MÖ 4. yüzyıldan itibaren resmi olarak olmasa bile İsis'e tapınılmış olduğunu ortaya koymaktadır (Bommas 2005: 34.).

[6] Marek 2006: 253, 66; 254, 67; 256, 71-72

bloklardan yapılmış bir üst örtüsü (tavanı) bulunan bu bölüm duvarın zayıflığına ve birçok defa yıkılıp yeniden örülmesine yol açmıştır. Bu 'giriş' olasılıkla Bizans Dönemi'nde işlevini kaybetmiş ve kaba işlenmiş taşlarla düzensiz bir duvar örülerek kapatılmıştır. Doğu yönden gelen ve kapatılmış olan niş veya küçük odaya bağlanan rampanın ve nişin fonksiyonu gelecekte yapılacak kazılarla ortaya çıkabilecektir. Niş veya odacığın üst bölümünün büyük bloklarla kapatılmış olması burasının önemli bir fonksiyonunun (belki megarazein-kurban edilen domuzların atıldığı yer) kanıtıdır. Ancak nişin üst duvarının teras dolgu seviyesinin altında olması rampanın teras içlerinde çok fazla uzanma olasılığının zayıf olduğunu göstermektedir.

Bu duvarın devamında, terasın güneydoğu köşesinde, sur duvarına çok yakın bir konumda dar bir giriş bulunmaktadır. Ortasında derin bir kanalın yer aldığı bu giriş son haline Bizans Dönemi'nde ulaşmış gibi görünmekle birlikte olasılıkla üçüncü evreden (Klasik Dönem) itibaren her dönem kullanılmış olmalıdır, ancak duvarın kendisi gibi giriş bölümünde de her dönemde onarımlar ile değişiklikler yapılmış ve zaman içerisinde daraltılmıştır. Erken dönemlere ait olması gereken büyük bir lento bloğu teras girişinin hemen önünde günümüze kadar korunmuştur ve bu lento bugün korunan giriş bölümüne göre çok daha geniştir. Ancak merdivenlerden anlaşıldığı kadarıyla terasa ulaşım özellikle törenlerin kutlandığı dönemde, terasın batısından, bugün tahrip olmuş bir girişle sağlanmaktaydı.

Teras, güney bölümünde Akropolis'den gelerek Küçükkale'nin sırtını dolaşarak güney uç taraftan dönüş yaptıktan sonra tekrar kuzeybatıya doğru ilerleyerek limanın girişine kadar uzanan kent suru ile sınırlanmıştır. Terasın güney kısmına denk gelen sur duvarı üzerinde terasa yönelik herhangi bir düzenleme izine rastlanmamaktadır.

Terasın batı bölümünde ise karışık bir durum söz konusudur. Terasın üçüncü evresinde yapılmış olan kuzeybatı duvarı kilisenin neredeyse ortasında yer alan anakaya bloğunu büyük oranda içine alarak terası bu alanda sınırlıyor olmalıdır. Ancak duvar olasılıkla kilisenin yapımı sırasında büyük oranda tahrip olmuştur. Anakaya bloğu üzerinde sadece taş yuvalarının izleri seçilebilmektedir. Ancak onun dışında az bir kısmı da olsa güneybatı-kuzeydoğu doğrultusunda uzanan duvar net bir şekilde izlenebilmektedir. Bu teras duvarının dış bölümünde fazla bir iz karşımıza çıkmaz ve merdivenlerle olan bağlantısı net değildir.

Üçüncü evrede yapılan ve surlara kadar uzanan batı teras duvarının izleri kilisenin ortasındaki kaya bloğu üzerinde izlenebilmektedir. (Fig. 5) Eğer kutsal alanın sınırları

Figür 5: Teras Batı Duvarı ve Kaya Bloğu Üzerindeki İzler / *The Western Wall of the Terrace and Traces on the Rock Block (M. Bulba)*

merdivenlere kadar uzanıyorsa bu durumda alanın (iki ayrı kutsal alan oluşturmak amacıyla?) ikiye ayrıldığı düşünülebilir. Bunun yanında üçüncü evrede kutsal alanın merkezi bölümü de dış dünyadan soyutlanmak istenmiş olabilir. Bu durumda bu hattın neden kutsal mekanın kalbini oluşturan kaya bloğunu tamamen içine almayıp üzerinden geçtiğini anlamlandırmak zordur. Bir başka olasılık da bu dönemde anakaya bloğunun kült işlevini kaybetmiş olduğudur. Bu seçeneklerden en son anılanın daha kuvvetli bir ihtimal olduğu ve kült işlevinin olasılıkla Maussollos Dönemi ile birlikte büyük oranda değiştirildiği ve yeni bir anlayışa yönelik olarak düzenlemeler yapıldığı düşünülmektedir[7] (Fig. 6).

Terasın içerisinde kazılan alanlar içerisinde sadece üç ayrı bölümde, birbirlerinden kopuk ve bağlantısız oldukları anlaşılan duvar kalıntılarına rastlanmıştır[8]. Bunların birbirlerine olan konumları ve ayrıca farklı duvar işçilikleri aralarında bir bağlantı olmadığını düşündürmektedir. Bunlardan birincisi kilisenin apsisinin içerisinde yer almaktadır (Fig. 7). İki duvarın köşe yaptığı yere ait olan bu bölüm kısmen çok düzgün kesilmiş anakayaya oturtulmuştur. Ancak bir duvarın köşesine ait olduğu anlaşılan kalıntılar çok küçük bir bölümde korunmuştur. Kalıntılara göre daha küçük taşlardan

[7] Bkz. M. Bulba, Kaunos Demeter Kutsal Alanı'ndaki Kült Uygulamaları (Baskıda).

[8] F. Işık'ın "alanda herhangi bir yapı kalıntısının olmadığı" şeklindeki ifadesi tam olarak doğru değildir. Bkz. Işık 2013: 649. Ancak bu yapı kalıntılarının herhangi bir kutsal mekana işaret etmediği söylenebilir.

Figür 6: Terasın Olası Evreleri / *Possible Phases of the Terrace (M. Bulba)*

Figür 7: Kilise Apsisi İçerisindeki Duvar Kalıntıları / *Wall Remains in the Church Apse (M. Bulba)*

Figür 8: Kilise Güney Nef İçerisindeki Duvar Kalıntısı / *Wall Remains in the Southern Nave of the Church (M. Bulba)*

yapılmış kuzey-güney doğrultusunda uzanan duvar sonradan yapılarak doğu-batı doğrultusunda uzanan duvarla birleştirilmiş olup, iki duvarın organik olarak birbirlerine bağlanmadığı görülmektedir. Bu duvarın batı tarafında adaklara ait buluntu tabakası yer almaktadır. Kiliseden erken oldukları kesin olan bu duvarları buluntu tabakaları ile ilişkilendirmek mümkündür. Kısmen özenli kesilmiş anakayaya oturmasıyla hem de daha iyi korunan doğu-batı doğrultusundaki duvarın kaliteli işçiliği nedeniyle adaklarla aynı dönemden yani MÖ 4. veya 3. yüzyıldan olduğu düşünülmektedir. Bu özenli işçiliğine rağmen, çok küçük bir alanının korunması ve duvarın ince olması nedeniyle çok yüksek ve büyük bir yapıya (tapınak vb) ait olamayacağından altar ya da benzeri bir işleve sahip olma ihtimali yüksektir.

İkinci duvar kalıntısı kilisenin güney nefinin doğu bölümünde yer almaktadır. (Fig. 8). Nefin orta kısmından itibaren doğu-batı doğrultusunda uzanan duvarı bu bölümde kısmen yüksek olan anakaya ortadan ikiye bölmektedir. Kilise duvarlarına tam olmamakla birlikte paralele yakın bir hatta uzanan bu duvarın yüksekliği kilise duvarlarından biraz daha alçaktır. Kırık taşlardan oluşturulan duvarın işçilik karakteri kilise duvarlarına benzemektedir. Bu nef dışındaki alanlarda uzantısının olmaması nedeniyle olasılıkla kilise duvarlarını güçlendirmek amacıyla yapılmış olması gereken bu duvarın dönemi de yine kilise ile aynı olmalıdır. Her ne kadar bu bölümde de adaklar ele geçmesine rağmen bu duvar ile adak buluntuları arasında organik bir bağın olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu duvar ile kilise apsisi içerisinde kalan duvarlar birbirlerine konum olarak yakın olmalarına rağmen karakterlerinin farklılığı ve yönlerinin uyuşmaması nedeniyle birbirleriyle ilişkili olmamalıdır.

Üçüncü duvar kalıntısı orta nefin orta bölümünde yer almaktadır ve kült için çok önemli bir işlevi yerine getiriyor olmalıdır (Fig. 9). Kilisenin orta bölümünde yer alan anakaya bloğunun kuzey yönünde, orta nef kuzey duvarının altından başlayarak üçüncü evrede yapılmış olması gereken peribolos duvarıyla birleşmektedir. Bu bölüm bağımsız bir duvar olmaktan çok anakayaya

Figür 9: Ocaklar ve Kuzey Yöndeki Duvar / *Hearts and Wall in the North (M. Bulba)*

işlenmiş olan 'sunu çukurlarını' ve ‹kanallarını› sınırlayan küçük bir 'teras' duvarı olarak yapılmış olmalıdır. Duvarın kuzey kenarı düz bir hatta sahip iken güney bölümü anakayaya kadar doldurulmuştur. Anakayanın üzerine oturan ve nispeten iri taşlardan yapılmış olan bu alçak duvarın üzeri oldukça düzdür. Korunan haliyle duvar sunu çukuru kanallarının başlangıç seviyesine kadar yükselmektedir. Duvarın hemen üzerindeki küçük bir alanda yoğun şekilde çatı kiremidi kırıklarına rastlanmıştır (Fig. 10). Bu kırıklar, duvarın üzerinde basit, çatısı kiremitlerle kaplı, olasılıkla da ahşap bir konstrüksiyon bulunduğunu göstermektedir. Şu ana kadar terasın diğer alanlarında yapılan kazılarda başka herhangi bir mekanda çatı kiremidi kalıntısına rastlanmamıştır. Bu duvar sunu çukurları önündeki kült uygulamaları sırasında üzerinde durmak amacıyla yapılmış ve üzeri basit bir şekilde kapatılmış olmalıdır.

Kilise ve müştemilatı dışında ele geçen ve birbirleriyle alakalı olmadıkları anlaşılan üç duvar kalıntısından başka, zemini ve duvarlarının ikisi kısmen anakayadan işlenmiş oda biçimli bir mekan yer almaktadır (Fig. 11). Bu odanın zemini anakayanın düzlenmesiyle oluşturulmuş, zemindeki boşluklar da anakaya kırıklarıyla doldurularak düz bir zemin elde edilmeye çalışılmıştır. Batı ve güneyde odanın kenarları anakayanın izin verdiği seviyeye kadar düzgün bir şekilde dik olarak biçimlendirilmiş olup diğer bölümlerinde sınırlayıcı bir kalıntı korunmamıştır. Hıristiyanlık döneminde nartheksin bir bölümünü oluşturan bu oda içerisinde yapılan kazılarda buranın işlevini ya da kült uygulamalarını açıklayabilecek herhangi bir buluntuya rastlanmamıştır. Bununla birlikte, merdivenlerin olduğu batı tarafın hemen girişinde yer aldığı için adak sunularını bırakmak için kullanılmış bir mekan olabilir.

Figür 10: Çatı Kiremitleri / *Roof Tiles (M. Bulba)*

Figür 11: Kaya Odası / *The Room in the Rocky Area (M. Bulba)*

Korunmuş olan bu mimari kalıntılar içerisinde apsis içerisindeki kalıntılar ile, özellikle orta nef içerisinde üzerinde kiremit parçaları ele geçen alandaki duvar kalıntıları kilise öncesi döneme ait olduklarından dolayı önemlidirler. Teras üzerinde, kilisenin yapıldığı alanın altında Bizans Dönemi öncesine ait anılan kalıntılar dışında herhangi bir mimari yapılaşmanın yer almadığı anlaşılmaktadır. Demeter Terası üzerinde yukarıda bahsedilen kalıntılar ile sur duvarları dışında Bizans Dönemi'ne kadar görülebilir herhangi bir yapılaşma yer almamasından ve bahsi geçen yapıların bağımsız bir kutsal mekana işaret etmemesinden dolayı alanın merkezinde anakaya bloğu ile birlikte iki sunu çukurunun ve çok sayıda anakayaya oyularak yapılan kanalın yer aldığı bir açık hava kutsal alanı olduğu anlaşılmaktadır (Fig. 12-16).

Bu haliyle neredeyse tüm Küçükkale, Demeter Terası'na tahsis edilmiş gibi görünmektedir. Teras tüm kente ve limana hakim bir görüşe sahiptir. Demeter Terası üzerindeki kiliseden başka ayrıca Küçükkale'nin en yüksek yeri olan güneybatı köşesinde son evresi Bizans Dönemi'ne ait olması gereken küçük bir mekan daha yer almaktadır. Bunların dışında yukarıda da vurgulandığı üzere kullanım amaçları ve dönemleri belirlenemeyen az sayıda duvar parçası ile içi kaya parçalarıyla dolu (olasılıkla Demeter Kutsal Alanı'na su sağlama amaçlı) bir sarnıç da bulunmaktadır.

KİLİSE

Kaunos Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde önceki dönemlerde sahip olduğu büyüklüğünden ve gösterişinden çok şey kaybetse de önemli bir kent olmaya devam etmiştir. Bu dönemde Likya Kilise Eyaleti'ne bağlı bir kent olarak Kaunos-Hagia ismiyle yaşamını devam ettirir. 359 yılından sonrasında ise ismi kilise kayıtlarında karşımıza çıkmaktadır[9]. Bu dönemde küçük bir kent olarak yaşamını sürdürse de kent içindeki dört kilise, kentin güçlü dinsel kimliğini ortaya koymaktadır.

Kaunos'un kiliseleri hakkında çalışan A. Zäh tarafından yayınlanan iki makalede de bazilikal planlı olarak nitelendirilen Demeter Terası'ndeki bu yapı olasılıkla kentin en erken ve en büyük kilisesidir[10]. Zäh'e göre kilise erken döneme ait yapıların üzerine ve bu yapıların devamı olarak inşa edilmiştir. Kendisi, kilisenin kuzey duvarının terasın destek duvarının bir kısmını oluşturduğunu düşünmektedir. Zäh aynı şekilde dışarıdan yarım daire biçimli olan apsisin de olasılıkla düz olan teras duvarının değiştirilmesi sonucu oluşturulduğu sonucuna ulaşmıştır[11]. Ancak yazar buradaki gözlemlerini alanda temizlik ve kazı çalışmalarından önce yapmıştır. Bu nedenle yukarıda da vurgulandığı gibi kilise tamamen bağımsız olarak yapılmıştır ve erken dönemde altında herhangi bağımsız bir mekana ait iz bulunmamaktadır.

391 yılında tüm çoktanrılı inançların yasaklandığı ve 379-395 tarihleri arasında imparator Theodosius tarafından çıkarılan ferman ile tapınakların ve kutsal alanların

Figür 12: Kilise Orta Nefi Kuzey Yönündeki Kanallar / *Trenches in the North of the Center Nave (M. Bulba)*

Figür 13: Kilise Orta Nefi Kuzey Duvarı Altındaki Kanal ve İçerisindeki Adaklar / *The Trench Under the Northern Wall of the Church and the Offerings (M. Bulba)*

Figür 14: Ocak ve Kanallar / *Hearts and Trenches (M. Bulba)*

[9] Zäh 2001a: 404, dipnot 3; Zäh 2001b: 112.
[10] Zäh 2001a: 407- 408.
[11] Zäh 2001a: 408.

Figür 15: 2 Nolu Ocak ve Kanallar / *Hearth No:2 and Trenches (M. Bulba)*

Figür 16: Anakaya Bloğunun Batısındaki Kanallar ve Oyuklar / *Trenches and Cavities to the West of the Bedrock Block (M. Bulba)*

kiliseye dönüştürülmeye başlandığı bilinmektedir[12]. Pagan yapılardan dönüştürülen kiliseler genel olarak Erken Bizans Dönemi'ne aittirler[13]. Kaunos'un en erken ve en büyük kilise kalıntısının karşımıza çıktığı bu yapı olasılıkla da kentin ilk piskopos kilisesidir ve bu alanın terk edildiği MÖ 7. yüzyıldan önce yapılmış olmalıdır[14]. Kazı ve araştırmalar Bizans Dönemi'ne ait çok küçük iki sırlı seramik parçası dışında herhangi bir buluntu ortaya koyamamıştır.

Çok düzgün olmayan, kabaca biçimlendirilmiş orta büyüklükteki taşlarla inşa edilen kilisenin kendisinden önce herhangi bir yapı kalıntısının üzerine inşa edilmediği ve tamamen özgün olarak planlandığı yapılan kazılar sonucu ortaya çıkmıştır. Kilisenin tüm neflerinin boşaltılmasına ve temellerinin oturduğu anakaya seviyesine kadar inilmesine rağmen, kilise duvarlarının üzerine oturduğu herhangi bir yapı kalıntısı karşımıza çıkmaz. Ayrıca duvarlarda da herhangi bir evre farklılığı söz konusu değildir. Yukarıda bahsedildiği üzere, kilise içerisinde sadece kilisenin apsisinin orta kısmında, güney nefinin doğu tarafında ve orta nefinin kuzeybatı köşesinde antik dönem duvar izleri görülmektedir ancak birbirleriyle bağlantısı bulunmayan bu duvar kalıntıları daha önceki dönemlere ait bir yapıya işaret etmez ve kiliseye hiçbir şekilde altyapı olarak hizmet vermemektedirler. Ayrıca kilise duvarlarında da erken döneme ait olabilecek kesme taş vb. devşirme bloklar yer almamaktadır.

Kilisenin inşası sırasında inşa aşamasındaki detaylardan alanın kutsallığına çok önem verildiği anlaşılmaktadır. Bunun en güzel ve çarpıcı göstergesi kutsal alan için önemli ve kesinlikle merkezi bir role sahip olduğu anlaşılan zeminden yükselen anakaya bloğunun dokunulmadan kilisenin orta ve kısmen güney nefinin içerisinde kalmasına izin verilmesidir. Kayanın zayıf ve kırılgan yapısına ve ayrıca inşaat için gerekli çok büyük miktarda taşa ihtiyaç duyulmasına karşın hiçbir yerine dokunulmadan aynı şekilde bırakılmıştır. Daha da önemlisi bu kaya bloğunun hem inşa hem de işlev bakımından kiliseye çok önemli engeller oluşturduğu kesindir. Kaya bloğunun çok büyük bir kısmı orta nefin içerisinde yer almaktadır. Ayrıca kod farkından dolayı kilise içerisinde düzgün bir zemin sağlama olanağı bu kaya bloğu nedeniyle kalmamıştır. Özellikle de orta nefin güneydoğu bölümünde bu durum açık bir şekilde izlenmektedir. Sırt yapan kayalık zemin üzerine yerleştirilen duvar belirgin bir şekilde kuzeye doğru kayma yapmıştır.

Bunların dışında inşası sırasında hem adaklara hem de kült için önemli işlevi olduğu anlaşılan kaya yarıklarına özellikle dikkat edilmiş ve bunlara hiçbir şekilde zarar vermek istenmemiştir. Adak olarak bırakılan hediyeler neredeyse tüm kilise içerisinde duvarlara bitişik olarak ele geçmiştir. Eğimli alanlarda bunların zamanla yuvarlandıkları kabul edilse bile düz ve hatta ters eğimli bölümlerde bile aynı durumun görülmesi, duvarların inşası sırasında bunların hiçbir şekilde uzaklaştırılmadıklarını ve hatta tahrip edilmediklerini ortaya koymaktadır. Aynı zamanda duvarların temelleri her durumda kaya zemine otururken, kaya yarıklarının olduğu alanlarda bu yarıkların üzerinden 'köprü' benzeri bir şekilde geçtikleri ve kaya yarıklarının doldurulmaktan özenle kaçınıldığı gözlenmektedir. Bazı durumlarda bu yarıklarda adaklar korunmuşken bazı durumlarda ise yarıkların içleri boştur. Bu durumda kaya yarıklarının adaklardan bağımsız olarak kilise öncesi dönemlerde kült uygulamalarında kullanıldığı ve kültle yakından ilişkili oldukları anlaşılmaktadır.

Eğimli kaya zeminlerinin hiçbir şekilde düzlenememesi veya doldurulmaması nedeniyle kiliseye ait bir yürüme zemini karşımıza çıkmaz. Ayrıca kazılarda duvarların yakınlarında yıkıntılara rastlanmadığı için, bugün

[12] Zäh 2001b: 112, dipnot 15
[13] Deichmann 1939: 105-136.
[14] Zäh 2001b: 112. Zäh daha kesin bir tarih önermemektedir.

korunandan daha yüksek duvarlara sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Bunun dışında Bizans Dönemi'nde çatı oluşturulduğuna dair olarak çatı kiremitleri gibi buluntular da ele geçmemiştir. En önemlisi de kazı ve temizlik çalışmalarının yürütüldüğü terasın neredeyse yarısında ve özellikle de kilisenin içerisinde Bizans Dönemi'ne tarihlendirilebilecek herhangi bir buluntuya rastlanmamıştır. Teras üzerindeki yüzeyde temizlik sırasında sadece iki küçük parça sırlı Bizans seramiğinin ele geçmiş olması, bunların dışında Bizans Dönemi'ne herhangi bir ait buluntunun ele geçmemesi, kilisenin tamamlanmadan inşaatının yarım bırakıldığı ve hiçbir zaman kullanılmadığını ortaya koymaktadır. Kaunos'un en büyük ve en erken kilisesi olarak tasarlanan bazilikal planlı bu yapı, gerek Bizans Dönemi merkezi yerleşiminden oldukça uzak olması, gerekse yüksek ve ulaşımı nispeten zor bir teras üzerinde yer alması nedeniyle bitirilmeden sonlandırılmıştır. Olasılıkla da Arap akınlarının getirdiği baskı inşaatı tamamlanmadan yarım bırakılmasındaki etkenlerden birisi olmuştur.

Diğer taraftan burasının ilk kilise yeri olarak seçilmesi alanın Bizans Dönemi'ne kadar kutsallığının korunduğunun en önemli göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Kent merkezinde kiliseye çevrilebilecek birçok kutsal alan/tapınak mevcut iken, herhangi bir yapının üzerine oturmadığı için temelden inşasına başlanan bu yapı için kent merkezine uzak olan bu alanın seçilmesi ancak burasının kent için önemli bir kutsal alan olmasıyla açıklanabilir. Buradaki sorun Orta Hellenistik Dönem'den Roma Dönemi'ne kadar uzanan sürece ait buluntuların büyük oranda eksik olmasıdır[15]. Bugüne kadar Roma dönemine ait sadece üç sikke yanında az sayıda kandil ele geçmiştir[16]. Belki de siyasi ve kültürel değişim sürecinde Hellenistik ve Roma Dönemleri'nde yöneticiler ve aristokrasi tarafından önemsenmeyen bu alan halk tarafından kutsal kabul edilip küçük çaplı da olsa tapınılmaya devam etmiştir.

Sonuç olarak her ne kadar Zäh'in görüşlerini destekleyecek şekilde bir tapınak ya da herhangi bir pagan yapısının kiliseye dönüştürüldüğünü gösteren mimari kalıntılar tespit edilemese de burasının en erken ve en büyük kilisesi olması fikri doğru gözükmektedir. Özellikle kilisenin inşası sırasında tespit edilen ayrıntılar Kaunoslular'ın bu evrede henüz pagan geleneklerden tam olarak uzaklaşamadıklarını ve pagan döneminin kültlerine ve kalıntılarına saygı göstermeye devam ettiklerini ortaya koymaktadır.

KUTSAL ALANIN İDENTİFİKASYONU

Doğrudan teras üzerinde yazılı bir belge ele geçmemesine rağmen olasılıkla Hellenistik Dönem'e ait bir heykel kaidesi üzerinde Demet(er?) rahibesinin kızı Artemisia'nın Kaunos halkı tarafından onurlandırma yazıtı[17] bulunması nedeniyle kentte Demeter kültü olduğu kabul edilmektedir. Ayrıca yine bayramlarıyla ilgili yazıt ele geçmese de thesmophoria ay adı olarak Hadrian Dönemi'nde agoradaki çeşme binası üzerine işlenen yazıtta karşımıza çıkmaktadır[18].

Kutsal alanda değişik dönemlerde yapılan kazılar sonucu ele geçen terrakotta heykelcikler, hydrialar ve kernoslar nedeniyle araştırmaların başlangıcından itibaren bu alanın Demeter'e ait olması gerektiği düşünülmüş ancak herhangi bir yayın yapılmamıştır[19]. Bu görüş bugün de güncelliğini korumaktadır. Bugüne kadar yapılan araştırmalar sonucu Demeter kutsal alanlarının 5 ortak özelliği olduğu ortaya konmuştur:

Şehir surları dışında veya yakınlarında olmaları,

Yamaç üzerinde yer almaları,

Büyük mimari kalıntıların kutsal alanlar içerisinde yer almaması,

Domuz ve hydria taşıyan kadın figürinlerinin adak repertuvarları içerisinde yer alması,

Minyatür hydrialarının yoğun olarak ele geçmesi[20].

Bu beş özelliğin de Kaunos'da daha ilk bilimsel kazılardan itibaren tespit edilmiş olması nedeniyle alanın (olasılıkla Persephone ile birlikte) Demeter'e adandığını düşünülmüştür. Bununla birlikte bu özelliklerin hiçbirisi tek başına sadece Demeter kutsal alanlarına özgü özelliklerden değildir. Bu nedenle yazıtlı olarak tespit edilemedikleri sürece identifikasyonlara her zaman soru işaretleri ile yaklaşılmak daha doğru olacaktır.

[15] Kutsal alanda şimdiye kadar toplan 402 adet sikke ele geçmiştir. Z. Çizmeli-Öğün tarafından yayına hazırlanan bu sikke buluntuları içerisinde üç adet Roma dönemi sikke dikkat çekmektedir. Az sayıdaki kandil dışında seramik ve terrakotta figürinler içerisinde Roma Dönemi'ne tarihlenebilecek bir örnek mevcut değildir. Ayrıca bu döneme ait sikke sayısının da Klasik (335 adet) ve Hellenistik (64 adet) Dönemler'e oranla çok düşük bir yüzdeye sahip olması nedeniyle bunların daha çok tesadüfen alanda bırakıldıklarını düşünmek şu andaki buluntu durumuna göre daha akılcı görünmektedir. Ancak alanın büyük kısmının kazısının henüz gerçekleşmediği göz önüne alındığında ileride daha farklı yorumların yapılma ihtimali de göz önünde tutulmalıdır. Demeter kültlerinde sikkeler için bk: Karatas/2 (Baskıda).

[16] M.Bulba, Kaunos Demeter Kutsal Alanı'ndan Ele Geçen Seramik Buluntular (Baskıda).

[17] Marek 2006: 269, 88.4.

[18] Marek 2006: 176, 35.I.7. Kaunos'da gerçekleştirilmiş olası thesmophroia şenlikleri için bkz. Doyran 2017a: 1-14.

[19] Bu alan üzerine ilk yayın C. Işık tarafından yapılmıştır: Işık 2000: 229-240.

[20] Cole 1994: 199-216; Nagel 2006: 49-51.

Yazıt ele geçmediğinden dolayı Küçükkale üzerindeki kutsal alanın hangi tanrı ya da tanrılara adandığını belirlemek için konumuna, kalıntılarına ve buluntularına bakılmalıdır.

KUTSAL ALANIN KONUMU

Anadolu kıyıları ve adalardaki Demeter kutsal alanlarının genel özellikleri ve identifikasyon sorunları daha önce ortaya konmuştur[21]. Mimari açıdan kentin kenar alanlarında yer almaları bu kutsal alanların ortak özelliklerinden olmasına rağmen örneğin Priene'deki Kybele Kutsal Alanı örneğinde olduğu gibi başka tanrılara ait kutsal alanlar da kentin kıyısında yer almaktadır[22]. Yine Kaunos'da da Kybele ve Zeus kutsal alanına işaret eden bir yazıt yukarıda belirtildiği gibi Zeus Ksenios ve Meter kutsal alanına vurgu yapmaktadır ve Demeter kutsal alanına yakın bir şekilde terasın hemen arka tarafında yer almaktadır. Buna karşın Halikarnassos antik kentinde yer alan Demeter Kutsal Alanı hem kentin merkezinde yer almakta, hem de bir yamaç üzerinde bulunmamaktadır[23].

Batı Anadolu ve yakınındaki adalarda yazıtla tespit edilmiş yedi kutsal alan bulunmaktadır. Bu alanlar Priene[24], Erythrai[25], Pergamon[26], Halikarnassos[27], Knidos[28] (yazıtlarda Demeter ve Kore'nin yanında Pluton, Epimachos ve Hermes'de anılmaktadır), Rhodos[29], Kos[30] ve Khios[31]'da yer almaktadırlar. Bu kutsal alanların ortak karakteristik özellikleri dikkate alınarak yazıtların ele geçmediği benzer kutsal alanların da identifikasyonları nispeten güvenilir bir şekilde yapılabilmektedir. Yukarıda bahsi geçen bu ortak özellikler Antik Dönem'in en ünlü Demeter Kutsal Alanı'nı barındıran Eleusis'de de karşımıza çıkar[32]. Bu yedi kutsal alandan Halikarnassos dışında altısı kent yerleşimlerinin kıyısında yer almaktadır. Belki de burada da kutsal alan, yapıldığı dönemde kentin kıyısında idi. Alandaki bazı buluntular synoikismden öncesine gitmektedir. Kent MÖ 4. yüzyılın 2. çeyreğinde Mausolos tarafından genişletilmiştir[33]. Bu nedenle Kaunos'daki Küçükkale üzerinde yer alan terasın konum olarak diğer Demeter kutsal alanlarıyla birliktelik gösterdiği anlaşılmaktadır.

Kaunos'daki Demeter Kutsal Alanı, üzerinde bir yapı barındırmadığı için açık hava kutsal alanı olarak değerlendirilmelidir ve identifikasyonu için bu özelliğine de değinilmesi gereklidir. Kaunos'daki teras bu özelliği göstermesi bakımından tekil bir örnek değildir. Gerek Yunanistan'da gerek İtalya'da Demeter için yapılmış açık hava kutsal mekanları bilinmektedir[34]. Ayrıca Pausanias'a göre Yunanistan'daki birçok Demeter Kutsal Alanı açık hava kutsal alanı özelliği göstermekteydi[35].

Öncelikle Kaunos'daki Demeter Kutsal Alanı'nın tam olarak yorumlanmasının bugünkü bilgilerimiz ışığında oldukça zor olduğunu vurgulamak gerekmektedir. Her ne kadar aşağıda da vurgulanacağı üzere buluntu grupları Demeter kutsal alanlarıyla birliktelik gösterse de kutsal alan bu özelliğine Hekatomnoslar Dönemi'nde kavuşmuş olsa gerekir. Gerek sikke buluntuları (335 adet Klasik Dönem, 64 adet Hellenistik Dönem, 3 adet Roma Dönemi), gerekse seramik, kandil ve figürin eserler (genel olarak MÖ 4. yüzyıl) alanın 4. yüzyıl içerisinde büyük bir canlılığa sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak bu yüzyıldan önceki döneme ait hemen hemen hiç veri yoktur. Bununla birlikte buradaki kült uygulamasının çok daha erkene gittiğini söylemek mümkündür. Az sayıda da olsa Arkaik Dönem buluntusu ile birlikte özellikle teras duvarlarının en erken evresinin olasılıkla bu döneme işaret ediyor olması bu kült alanının Arkaik Dönem'den itibaren bu işlevi kazandığını ortaya koymaktadır. Olasılıkla buradaki kült uygulamaları, anakaya merkezli olmasıyla ve ocaklarıyla henüz 2. bine kadar geri giden bir geleneğin uzantısı olarak Kaunos'un en erken evresinden itibaren başlamış, en geç ise Arkaik Dönem'le birlikte yoğun bir işlev kazanmıştır.

---

[21] Filges / Matern 1996: 43-86; Rumscheid 2006: 143-145; Schipporeit 2013: 205-243.

[22] Rumscheid 2006: 143.

[23] Newton / Pullan 1862: 325-332; Newton 1865: 71; Karataş 2014: 210-215.

[24] Rumscheid 2006: 132.

[25] Gençler-Güray 2018: 55-70.

[26] Ohlemutz 1940: 203-224; Töpperwein 1976: 160; Bohtz 1981: 56; Thomas 1998: 277-298.

[27] Newton / Pullan 1862: 325-332; Burn / Higgins 1903: 187; Higgins 1954: 102; Higgins 1967: 65; Burn 1997: 85; Yazıt yazı karakterine göre MÖ 4. yüzyıla ait olmalıdır: Hirschfeld 1916: 79, No 903.

[28] Newton / Pullan 1863: 375-426; Lovea1972a: 399-401; Love 1973b: 102. Buluntular: Burn / Higgins 1903: III 175-186 Lev. 83-90; Walter 1903: Nr. 422-432, 435, 473. 483, 486-488. 500. 507A; Blümel 1992: No 131-159

[29] Zervoudaki 1988: 129-137; Hoepfner / Schwandner 1994: Res. 41.

[30] Herzog 1901: 134-137 Res. 3-6; Kantzia 1988: 179-181, Res. 10-12.

[31] Cook / Boardman 1954: 162; Stephanou 1958: 63-89 Lev.1-7; Graf 1985: 69.

[32] Merker 2000: 325.

[33] Halikarnossos'un synoikismos'u için bk. Hornblower 1982: 78-105.

[34] Karataş/3, (baskıda).

[35] Paus. Beschreibung Griechenlands 2.34.10 (Hermione); 2.36.7-2.37.1 (Lerna); 3.30.5 (Helos); 8.10.1 (Gestell Alesion); 8.29.1 (Trapezus); 8.31.1-8 (Megalopolis). Ancak bu kutsal alanlar olasılıkla açık hava özelliği gösterdiğinden dolayı arkeolojik olarak tespit edilememiştir. Karia ile Peloponnessos'daki açık hava kutsal alanlarının birlikteliği Karataş'a göre tesadüf olmayıp kültürel bir ilişkiye işaret etmektedir. Bkz. Karataş/3; Fontenrose 1988: 6.

Kültün merkezini oluşturan ana kaya bloğu ve kuzeyindeki iki adet ocak yakın benzer olarak Demeter Kutsal Alanları'nda karşımıza çıkmaz[36]. Her ne kadar Neandria'da, aynı şekilde açık havada tapınılmış olan Demeter Kutsal Alanı'nda kurban törenlerine yönelik hizmet vermiş bir alanda bol miktarda seramik, kemik ve yakılmış ahşaplara ait bir kül tabakası açığa çıkmış olsa da burası Kaunos'dan çok farklı bir yapıya sahiptir[37].

Ancak anakaya üzerine yapılmış Demeter Kutsal Alanları alışılmamış bir durum değildir. Birçok Demeter Kutsal Alanı tepelerin kayalık yamaçlarına yerleştirilmiştir[38]. Konum olarak kente yakın ancak merkezden uzak olma genel olarak Demeter Kutsal Alanları'nın ortak özelliklerinden biridir ve Kaunos'daki kutsal alana da uymaktadır. Bununla birlikte kült uygulamalarının en önemli noktasını oluşturduğu düşünülen kaya bloğunun kuzey bölümüne açılmış olan iki ocağın diğer kutsal alanlarda görülmemesi akla burada MÖ 4. yüzyıl öncesinde başka bir tanrıya tapınılmış olabileceğini akla getirmektedir. Aşağıda da vurgulanacağı gibi bu ocaklar en geç 4. yüzyılda işlevini kaybetmiş olmalıdır. Bu haliyle olasılıkla 2. bine kadar geri giden Hitit-Luvi geleneğinde yerel bir kutsal alanla karşı karşıya kaldığımız akla gelebilir[39].

Bununla birlikte yukarıda yapılan tanımlama bölümünde de bahsedildiği üzere terasın son evresinde yapılan batı duvarı, kaya bloğunun üzerinden geçmektedir. Bu durum iki şekilde yorumlanabilir: Birinci ihtimal bu duvar yoluyla kutsal mekanın bölündüğüdür ki bu durumda kutsal alanın bu tarihten itibaren birden fazla tanrı ya da tanrıçaya ait olabileceğini düşünmemize olanak verir. İkinci ve daha güçlü ihtimal ise MÖ 4. yüzyılda, olasılıkla da Maussollos Dönemi'nde ocakların işlevini kaybetmiş olduğu ve kutsal alanda köklü değişiklikler yapıldığıdır. Bu durumda terasın bulunduğu alana girişler ziyaretçiler için yasaklanmış ve törenler için merdivenlerle bu duvar arasında adakların bırakılması için bir mekan oluşturulmuştur.

Klasik Dönem öncesinde mekandaki kült uygulamaları hakkında detaylı bir bilgiye sahip değiliz. Kültün merkezinde kaya bloğunun olması ilk akla gelecek tanrıçanın Kybele olabileceğini ortaya koymaktadır. Kybele'nin kayalık alanlarda yer alması alışılmış bir durumdur. Bunun yanında Küçükkale'nin hemen güneybatı kısmında yer alan Kybele ve Zeus'a adanmış yazıt bu tepenin üzerindeki kutsal alanı işaret ediyor olmalıdır[40]. Yazıtın bulunduğu alanda bir kutsal mekanı tanımlayabilecek veri bulunmamakla birlikte yazıtın tarihi bu ocakların işlevini kaybettiği tarihe uymamaktadır. Bunun yanında eski bir Anadolu tanrıçası olan Maliya da akla gelmektedir. Dağlık alanlarda tapınılan bu tanrıça İştar ile yakından bağlantılıdır ve özellikle bağlara, bahçelere bereket getiren ve mezarları koruyan cezalandırıcı bir tanrıçadır[41]. Ksanthos'daki Yazıtlı Dikme Anıtı'nda ismi üç kez geçen tanrıçanın bu kentte bir kültü olduğu anlaşılmaktadır[42]. Yine bu yazıta göre Kaunos'da Maliya, Artemis ve Kaunoslu Kral kültünün ortak bir kutsal alanı mevcuttur[43]. Kaunos'da birçok kutsal alanın olduğu bilinmekle birlikte kent merkezindeki en önemli kutsal alanlar Dios Soteros[44] ve Apollon'a[45] aittir. Bunun yanında kent merkezinde ham haliyle bırakılmış küçük bir anakaya kütlesinin etrafının işlenmiş bloklarla çevrili olduğu küçük bir alanın tanrıça Artemis'e adanmış olma ihtimali yüksektir. Sözü geçen üç tanrıya adanmış ortak bir kutsal alan için en uygun alanın Küçükkale üzerindeki Demeter Kutsal Alanı olma ihtimali göz ardı edilmemelidir. Bu alanın büyüklüğü ve olasılıkla bölünmüşlüğü, bunun yanında buluntu gruplarının birkaç tanrıya işaret etmesi bu görüşü desteklemektedir. İlginç bir şekilde Ksanthos'daki Likçe yazıtın Yunanca karşılığında Maliya için Athena eşleştirmesi yapılmıştır. Bağların ve bahçelerin bereket getiren koruyucu tanrıçası ve aynı zamanda mezarların da koruyucu tanrıçasının karşılığının Athena olarak seçilmesi ilginçtir ve açıklanması zordur. Yunan Pantheonu'nda bu tanrıçaya hem öteki dünya ile bağlantısı hem de bereket tanrıçası olması bakımından en yakın tanrıça olarak Demeter karşımıza çıkmaktadır. Bundan bağımsız olarak kutsal alanda anakayanın doğal haliyle bırakılması tanrıça Artemis'e işaret ediyor olabilir[46]. Aynı kayalık Dios Soteros kültünde tanrının sembolü olarak karşımıza çıkan baitylosu da sembolize ediyor olabilir. Belki de bu nedenle kayalık alanın yüksek bölümü son evrede uzatılmış duvar ile bölünmüş olabilir. Ayrıca minyatür kandillerden birinin altına çizilen ve Kaunos sikkeleri üzerinde de karşımıza çıkan baitylos sembolü tesadüf olmayıp yine Kaunoslu krala işaret ediyor olabilir. Hekatomnoslar Dönemi'nde isminin değişip değişmediğini bilmediğimiz tanrıça Maliya'nın

[36] Batı Anadolu'da detaylı olarak yayınlanmasa da Priene Kybele Kutsal Alanı'ndaki bothros içi kül dolu çukur ve içinde çok sayıda ince kemik parçası bulunması bakımında Kaunos örneği ile benzeşmektedir. Aynı zamanda bu alanda minyatür kaplar ile bir adet altın yaprak da ele geçmiştir, ancak bunların sivri dipli amphoralara ve gözyaşı şişelerine ait olduğu belirtilmiştir. Bk: Wiegand / Schrader 1904: 171. Eleusis'de megara olarak adlandırılan çukurlardaki kemiklerle birlikte kutsal alan içerisinde bulunmuşlardır. Bk: Clinton 1993: 90 vd. Res. 6.2.

[37] Filges / Matern 1996: 43-86.

[38] Karataş/3 (baskıda).

[39] Kaunos'daki olası Luvi etkileri için bkz: Diler 2017: 167 dipnot 5.

[40] Marek 2006: 259, No 75 (Hellenistik ya da Roma Dönemi).

[41] Tanrıça Maliya ilgili genel bilgi için bk: Kıymet 2016: 317-331.

[42] Keen 1998: 203.

[43] Melchert 1993: 31.

[44] Diler 2000: 53.

[45] Öğün – Işık 2001: 98.

[46] Efes Artemis Tapınağı da başlangıçta bir doğa kutsal alanı olmalıdır. Bk. Kerschner 2005: 187.

Demeter ile eşleştirildiği ve bu kutsal alanın –eğer ortak bir kutsal alansa- daha çok Demeter'e hitap eder hale geldiği genel buluntu konteksinden anlaşılmaktadır.

Açıklanması gereken önemli bir nokta da buluntu sayısının fazlalığıdır. Özellikle 4. yüzyılda kutsal alanın çok popüler olduğu bu döneme ait yoğun buluntulardan anlaşılmaktadır. Bu dönemde ele geçen sikke, seramik, kandil ve figürinlerin sayısının fazlalığı bu alanın sadece Kaunos'a hitap etmeyip bölgesel bir kutsal alan olduğunu düşündürmektedir. Kandiller bu yöndeki en güçlü belgeyi oluşturmaktadır. Alandan ele geçen sağlam kandil sayısı şimdilik 60.000'e yaklaşmaktadır. Kırık ve kazılmayan alanlarda ele geçmesi muhtemel kandiller de eklendiğinde 100.000 civarında bir kandilden bahsetmek abartılı olmayacaktır. Bu kadar kandil sunusunun sadece Kaunoslular tarafından ve sadece Hekatomnoslar Döneminde bırakıldığını düşünmek zordur. Ayrıca Ksanthos'daki Yazıtlı Dikme Anıtı'ndaki yazıtta ve Letoon'daki üç dilli yazıtta Kaunos'daki kutsal alanların isimlerinin geçmesi[47] ancak bu kentte yüksek öneme sahip kutsal mekanların yer aldığı şeklinde yorumlanabilir.

Konum olarak baktığımızda en geniş haline ulaştığı dönemde yaklaşık kare planlı bir teras üzerinde yer alması, terasın kent merkezinde olmayıp çok uzakta da kalmayışı hem genel Demeter Kutsal Alanları'na[48] hem de Anadolu'daki Demeter Kutsal Alanları'na[49] uymaktadır. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi Kaunos'daki bu alanda gerçekleştirilen kült uygulamaları köken olarak en eski Anadolu kültlerine geri gidiyor olmalıdır. Bununla birlikte kültün Demeter ile özdeşleştirilmesi ve bilindik diğer Demeter Kült Alanları'yla ortak sunu konseptine sahip olması Hekatomnoslar Dönemi'nden sonraya denk gelmektedir. Geleneksel Demeter kültünün batı Anadolu'da yaygınlaşmasının olasılıkla MÖ 5. yüzyıldan itibaren gerçekleşmiş olduğuna dair bir görüş bulunmaktadır[50]. Bununla birlikte Demeter kültünün buluntu gruplarının Yunanistan'daki ve İtalya'daki diğer buluntu alanlarıyla birliktelik göstermeye başlamasının kültün "Yunanlaşması" anlamına gelmediği ancak bununla birlikte yerel özelliklerin ortadan kalkmaya başladığı ve kültün yerellikten yaygın tapınım anlayışına doğru bir dönüşüm gösterdiği kabul edilebilir.

BULUNTU GRUPLARI

Birçok merkezde olduğu gibi Kaunos'daki Küçükkale üzerindeki kutsal alanda yazıt ele geçmeyişi nedeniyle identifikasyon, kutsal alanın konumlarının yanında yoğun bir şekilde ele geçen buluntu grupları yoluyla yapılmaya çalışılmaktadır. Kaunos'da çoğunluğu kadınlara ait olmak üzere çok sayıda terrakotta figürin[51], minyatür hydrialar, khytralar, kandiller, sikkeler ile iki Kıbrıs heykelciği ele geçmiştir. Bu buluntu grupları Karia'dan bildiğimiz Demeter kutsal alanları ile büyük oranda birliktelik göstermektedir[52].

Adaklar antik dünyada adayanların adandıkları tanrı ile ilişki kurmalarına olanak sağlamaktadır ve yapılan törenlere katılarak edilen dualar ve sunulan adaklar sağlıklı ve mutlu bir hayatı garantilemeye yardımcı olmaktadırlar. Bununla birlikte asıl önemli nokta tanrılara sunu adayanların adarken akıllarından geçen düşüncelerdir. Bunları tespit etmek tam olarak mümkün olmasa da, adakların bu fonksiyonu, eğer tekrar tekrar karşılaşılırsa en azından kısmen anlaşılabilmektedir. Bununla birlikte bırakılan adaklar ile tanrılar arasında değişik iletişim durumları da söz konusudur. Büyük adaklar devamlı ve özenli bir bakım gerektirirken küçük ve sıradan adaklar kısa vadeli bir iletişim sağlamaktadır[53]. Platon (Nomoi 4, 716 D) tanrılara bırakılan her türlü dua ve adağın mutlu bir hayatı garanti edeceğini düşünmektedir. Çoğunlukla adayanların düşüncesi bırakılan adaklarla bağlantılıdır[54]. Ancak adakların genellikle herhangi bir sembol taşımayan insan figürinlerine (adorantlara) ait olması nedeniyle daha çok sıradan insanları sembolize ettikleri düşünülmektedir. En büyük sorunu insanların bunları hangi amaçla ve hangi tanrı ya da tanrılar için bıraktıklarını anlamak oluşturmaktadır. Özellikle hydria, çocuk ve domuz taşıyan kadın figürinleri ile yoğun hydria ve kandil buluntuları Demeter Kutsal Alanları'nın ortak özellikleri olmalarıyla (belki başka tanrı ya da tanrıçalarla birlikte) bu tanrıçaya işaret ediyor olmalıdır. Bu buluntu grupları terasın kazılan alanlarının neredeyse tamamında kısmen kendi içinde izole, kısmen karışık olarak ele geçmiştir. Teras kazılarında ele geçen adak eserlerin kült uygulamaları sırasında nerelere ve nasıl bıraktıklarına dair bir iz bulunamamıştır. Buluntuların ele geçme durumları bunların korunma amacıyla değil daha çok atılarak tahrip edilmek amacıyla bırakıldıklarını ortaya koymaktadır. Bunun da olasılıkla en önemli nedeni bu buluntu gruplarının tekrar tekrar dolaşıma girmelerini engellemektir.

---

47 Eichner1983: 48. kaynakça ile birlikte.

48 Nilsson 1906: 311-362; Cole 1994: 199 vd.; Burkert 2011: 365.

49 Schipporeit 2013: 245, dipnot 1021; Karataş 2014: 493.

50 Karataş 2014: 41. Karataş Demeter kültünün yaygınlaşmasını Attika-Delos Birliği'nin bir sonucu olarak ve Attika etkisiyle gerçekleştiğini düşünmektedir. Buna karşın F. Işık bir Hellenleşme'nin söz konusu olmadığını, çevirilerdeki Yunanca karşılıkların çevirinin bir gereği olduğunu düşünmektedir: Işık 1999: 32; Işık 2010: 65.

51 Figürinlerin bir grubu C. Işık tarafından yayınlanmıştır. Bkz. Işık 2000: 229-240.

52 Schipporeit 2013: 211; Karatas 2014: 190; Işık 1980 genel buluntu konteksi.

53 Miller / Ammerman 1990: 38, Res. 26, 32; Hesberg 2007: 280.

54 Miller / Ammerman 1990: 38.

Terrakotta figürinlerin fonksiyonları belli olsa da bunların değerlendirilmesi ile sonuça ulaşılmasında çeşitli zorluklar yer almaktadır[55]. Elimize geçen buluntulardan hangi tanrılara tapınılmış olabileceği ve hangi bayramların bu alanda kutlanmış olabileceği konusunda sonuça ulaşılmaya çalışılması, yazıtların olmadığı bir alanda yine de birçok sorunun cevapsız kalmasına ve sonuçların spekülatif olmasına neden olması kaçınılmazdır. Terrakotta buluntuların kutsal alan ile ilişkilendirilmesi konusunda en kapsamlı çalışma Merker tarafından yapılmıştır. Korint'deki Demeter ve Kore Kutsal Alanı'ndan çoğu parçalar halinde ele geçen 24.000'in üzerindeki buluntu değerlendirilmiş, ancak kendisinin de vurguladığı gibi bayramların zamanı ve adak bırakma nedenleri konularında sadece spekülatif sonuçlara ulaşılmıştır[56]. Tüm antik dünyadaki Demeter Kutsal Alanları'nın ortak özelliklerinden biri buralara yoğun adak bırakılmış olmasıdır. Bu nedenle adakların büyük oranda bilinçli olarak seçilmiş ve bırakılmış olma ihtimali yüksektir[57].

Özellikle bölgeler arası öneme sahip olan kutsal alanlarda alanı ziyaret edenler sadece o alanda tapınılan tanrı konseptine uygun adaklar bırakmayıp kendisi için özel önem taşıyan tanrıya ait adaklar bırakabilmektedir. Örneğin Delphi gibi çok önemli bir kutsal alanda Yunan Pantheonu'nun tüm tanrılarına işaret edebilecek adaklar görülebilmektedir[58]. Kaunos gibi küçük bir kent için çok fazla denebilecek oranda ele geçen terrakotta, kandil ve seramik buluntular Demeter Kutsal Alanı'nın özellikle MÖ 4. yüzyılda çok popüler olduğunu ve Kaunos dışında yakın çevreden de bu alana tapınmaya gelinmiş olabileceğini ortaya koyar. Bu nedenle bırakılan adaklar içerisinde değişik tanrılara işaret edebilecek buluntusu olması normal karşılanabilir. Ancak bunlar sistematik bir şekilde bırakıldıklarında burada uygulanan kült aktivitelerine işaret edebilirler.

Yukarıda da vurgulandığı gibi Demeter Kutsal Alanları'nın en belirgin beş ortak özelliğinin de bu alanda görülmesi nedeniyle kutsal mekanın (olasılıkla Persephone ile birlikte) Demeter'e adanmış olduğu kabul edilebilir. Demeter'in yanında ise bu merkezin başka tanrılara da hizmet verip vermediği konusunda bazı önemli buluntu grupları fikir verebilir. Bunların başında buluntu sayıları bakımından Aphrodite gelmektedir. Ayrıca Hermes'e veya Dioskurlar'a ait en azından bir figürin ele geçmiştir. Poloslu erkek figürinleri Zeus'a ya da Hades'e işaret ediyor olabilirler. Erkek figürinlerden bir grubun özellikle khthonik tanrılar olan Megaloi Theoi'ye adanmış olmak ihtimali bulunmaktadır. Ayrıca henüz kendisine işaret edebilecek hiçbir terrakotta figürin ele geçmese de özellikle khytralar tanrı Dionysos'a işaret etmektedir. Aynı şekilde Karia'nın diğer kentlerinde[59] ve Lindos'da[60] olduğu gibi Zeus'a ait olabilecek figürinler tespit edilmiştir. Bunun yanında hem khthonik özelliği hem de kourotrophoros özelliği nedeniyle[61] Demeter ve ilişkisinden dolayı Hekate'ye de işaret eden buluntular ele geçmiştir[62]. Bu tanrıların ortak özelliği 'khthonik' yani yeraltına ve ölü ruhlarına da hükmediyor olmalarıdır. Terasın genel özellikleri ile (mimari anlamda bir tapınak olmayışı, anakaya içinde yer alan derin kanallar), kült uygulamaları burada khthonik tanrılara tapınım olduğunu ortaya koymaktadır. Bu alan buluntulara göre başta Demeter ve Persephone olmak üzere tüm yeraltı tanrılarına adanmış olabilir. Tüm khthonik tanrılara adanmış benzer bir kutsal alan Thasos'da da karşımıza çıkmaktadır[63].

Demeter kült alanlarında ortak olarak ele geçen terrakotta figürinlerin başında hydrophoroslar (hydria taşıyan kadınlar) gelmektedir. Ayrıca minyatür hydrialar da Demeter kültlerinin ortak buluntu grubunun en belirgin örnekleri arasındadır. Ancak bu iki grup da Demeter Kutsal Alanları'nın en belirgin ve yoğun buluntu gruplarını oluştursalar da sadece Demeter kültlerinde karşımıza çıkmazlar. Bu nedenle bunların varlığı tek başlarına alanın Demeter'e adandığını ispatlamakta yeterli olmazlar[64]. Hydrophoroslar ile minyatür hydrialaların buluntu durumları Filges ve Matern tarafından değerlendirilmiştir. Buna göre bu iki adak grubu en fazla Demeter ve Kore kutsal alanlarında ve sadece tanrıçalara ait kutsal alanlarda ele geçmektedir. Ayrıca Ege'nin doğusunda diğer tanrıçalara ait kutsal alanlarda hydrophoroslar hemen hiç ele geçmemektedir[65]. Bu iki buluntu grubu da Demeter kültlerinde suyun yoğun biçimde kült amaçlı olarak kullanıldığını ortaya koymaktadır.

Hydrophoroslar ve minyatür hydrialar dışında alanda ele geçen bazı buluntu grupları da yine alanın Demeter ve Kore'ye ait adandığını ortaya koymaktadır. Bunların başında kourotphrophoslar (çocuk taşıyan kadınlar) gelmektedir. Bunların dışında, yavru domuz taşıyan kadınlar, aynı örtü altında iki kadın, domuz, tablet,

[55] Rolley 1965: 468-477; Hinz 1998: 33 dipnot 153; Rumscheid 2003: 149. Adakların hangi tanrılara ait olabileceğinin tespit edilmesine yönelik olarak karşımıza çıkan en ilginç tartışma noktalarından birini 'ziyaretçi tanrı' kavramı oluşturmaktadır: Bk. Alroth 1987: 9-19; Alroth 1989: 65-105.

[56] Merker 2000: özellikle 321-341.

[57] Rumscheid 2003: 154.

[58] Friese 2010: 68, dipnot 308.

[59] Karatas 2014: 260 'It seems that Demeter was worshipped together with a mature god in Carian cities' (Zeus veya Hades).

[60] Blinkenberg 1931: 44; Zervoudaki 1988: 129.

[61] Hes. Theogonia 450

[62] M. Bulba, Kaunos Demeter Kutsal Alanından Ele Geçen Terrakota Buluntular (Baskıda).

[63] Rolley 1965: 41.

[64] Diehl 1964: 158.

[65] Filges / Matern 1996: 74.

kernoslar yine öncelikle bu tanrıçaya işaret etmektedir[66]. Kernoslar Demeter Kutsal Alanları'nda yaygın olarak karşımıza çıkarlar, ama genel olarak khthonik tanrılara özgü adak tipini oluştururlar[67]. Bu buluntu grubu Ege'nin doğusunda Demeter kültüne ev sahipliği yapan merkezlerden sadece Khios, Kos ve Rhodos'da ele geçmişlerdir[68]. Ayrıca çok yoğun ve fazla sayıda ele geçen minyatür kandiller de Demeter kültlerinin bir başka ortak buluntu grubunu oluşturmaktadırlar[69] ve sadece sağlam olanların sayısının yukarıda da belirtildiği gibi 60.000'i aştığı Kaunos'da büyük çoğunluğunun küçük parçalar halinde olmasından dolayı sayıları tam olarak belirlenemeyecek kadar çok miktarda ele geçmişlerdir[70]. Tüm bu buluntular alanda Demeter ve Kore'ye tapınım olduğunu ortaya koymaktadırlar.

Kutsal alanda üç aşamada gerçekleştirilen kazılarda elde edilen çok sayıda terrakotta buluntu alanın Demeter'e adandığını açık bir şekilde göstermektedir. Bununla birlikte bazı eser gruplarına diğer kutsal alanlarda rastlanmaz. Buradaki buluntu gruplarının sayılarının fazlalığı, özellikle erkeklerin çok yoğun olarak ele geçmesi kutsal alanın Demeter yanında başka tanrılara da adanmış olabileceğini akla getirmektedir. Ayrıca bu buluntuların en azından bazılarının 'ziyaretçi tanrılar' grubuna ait olma ihtimali de bulunmaktadır. Sonuçta birçok kült alanında kültün sahibi tanrı ya da tanrıçanın yanında yabancı tanrılara ait buluntular da ele geçmiştir[71]. Demeter Kutsal Alanları'nda ele geçen buluntu gruplarının zenginliği bir taraftan bunların tapınılan tanrıçalar dışında neden bu kadar farklılık gösterdiği sorusunu akla getirirken diğer taraftan kutsal alanlarda gerçekleştirilen ritüeller için zengin bir kaynak oluşturmaktadırlar. Genel olarak adakların bağlantılı tanrı ile ilişkilendirilmeleri ya da bir tanrı kültü çerçevesinde ritüellerle bağlantı kurulması nispeten kolayca mümkün olabilmektedir[72].

Figürlü terrakottaların konusal dağılımına bakıldığında Kaunos'da erkek ve kadın figürinlerinin birbirlerine yakın sayıda ele geçtiği görülmektedir[73]. Kadınlar içerisinde hydrophorosların açık ara fazla sayıda olduğu görülmektedir. Bu grubu hydria ve çocuk taşıyanlar, ortak örtü altında iki kadın betimlemeleri, domuz taşıyanlar, göğsünü tutanlar, çıplak kadınlar, kernos taşıyanlar, tahtta oturanlar takip etmektedir.

Erkek figürlerinde ise çıplak figürinler, sunu yapar tarzda bir elini öne uzatıp diğer elinde bir dal vb. tutanlar (sakallı ve sakalsız), sivri bir başlığa ve pelerine sahip olanlar, bir elini geriye atarak diğer elinde bir kap tutanlar, dik bir şekilde eller yanda olacak şekilde duranlar, bir elini yana uzatıp diğer eliyle omuzda bir hurma dalı vb. tutanlar, çıplak olup yanında bir hayvan (köpek?) betimlenenler, domuz taşıyanlar, sağ elini dua eder tarzda iç kısmı dışardan gözükecek şekilde uzatanlar, elbiselerini bel hizasına kadar yukarı çekenler şeklinde gruplandırılmaktadır. Bunların yanında çok sayıda oturan, çömelen ya da uzanan genç erkek figürini de ele geçmiştir. Bunlardan bazıları domuz beslemektedir. Hayvan betimlemesi olarak birkaç tane domuz ve güvercin figürini ele geçmiştir. Ayrıca atlara ait olabilecek birkaç ayak parçası da ele geçmiştir[74].

Erkek figürlerin çokluğu ve bunlardan bazılarının tanrıları sembolize edebileceği fikri bizi ilk etapta Kabirler ile ilişki kurmaya yönlendirmektedir, ancak bu tanrılar hakkında bilgilerimiz çok kısıtlıdır. Yunanlar Kabirlerin Samothrake adasındaki Megaloi Theoi gibi bunların yeraltında yaşadıklarını varsaymışlardır ve bunları tıslayan yılanlar şeklinde düşünmüşlerdir[75]. Erken dönem araştırmalarında genel olarak toplu biçimde 'Megaloi Theoi' olarak isimlendirilmişlerdir[76]. Kerenyi Kabirleri 'Mysterium tanrıları' olarak adlandırır ve bunların gizli tutulan ve gizli tutulması gereken tanrılar olduğunu düşünür[77]. Bu nedenle bu tanrıların bugün çok zor yorumlanabilmesi anlaşılabilir bir durumdur. Bunun yanında aynı zamanda Frigya kökenli olduklarına yönelik olarak da bir tez bulunmaktadır[78]. Kerenyi'ye göre Kabeiroi veya Kabiroi'un ya da bunların bir varyasyonu olan Kabeira, Kaeira ve Kapheira'nın kökeninin Anadolu'da olması çok daha kuvvetli bir olasılıktır[79] İsim Frigya'daki bir dağdan ya da dağlık alan ismi olan 'Berekyntia'dan türemiş olmalıdır ve burada özellikle büyük Ana Tanrıça'ya tapınım gerçekleşmiştir[80]. Pausanias'da 'Demena' isimli kült uygulamalarının 'Kabeiroi' ve Demeter için gerçekleştiğini söylemektedir.

[66] Bu tiplerin bir arada karşımıza çıkması ilk olarak Demeter'i akla getirse hiç birisi sadece tanrıça Demeter'e özgü değildir. Örneğin Aphrodite de kourotrophos olarak karşımıza çıkmaktadır. Bkz. Koiner 2007: 173.

[67] Kernoslar hakkında ön bilgi M. Doyran tarafından yayınlanmıştır: Doyran 2008: 149; Doyran 2017b: 59-65.

[68] Rumscheid 2006: 143. Kernoslar hakkında genel bilgi için bk. Karatas 2014: 434.

[69] Parisinou 2000: 136.

[70] Varkıvanç 1998: 87-96.

[71] Alroth 1987: 9-19.

[72] Rumscheid 2003: 148.

[73] İlk iki dönem kazılarında elde edilen buluntular bu çalışma kapsamında değerlendirilmediği için güvenilir bir istatistik verebilmek mümkün değildir.

[74] Terrakotta figürinler genel bir çalışma kapsamında ayrı bir makalede ele alınacaktır.

[75] Kabirler kutsal alanları içerisinde en fazla bilgiyi Thebai'deki Kabirler kutsal alanından bilmekteyiz. Burada ele geçen çok sayıda figürin betimlemesi için Bkz. Schmaltz 1974: 33-36.

[76] Hemberg 1950: 27.

[77] Kerenyi 1998: 157.

[78] RE X (1919): 1400 bk. "Kaberios und Kabeiroi" (O. Kern); Hemberg 1950: 323.

[79] Kerenyi 1998: 158.

[80] Strab.10, 472. 12, 556; Kerenyi 1998: 157.

Ancak bunların hangi yöntemle gerçekleştiğini söylemeye izinli değildir. Ancak kültün nasıl oluştuğunu anlatma konusunda kendisine izin verilmiştir ve kendisi de Thebaililer'in kabul ettiği hikayeyi anlatır. Buna göre Kabirler, Demeter mysterium törenlerin kurucusudur[81].

Olasılıkla MÖ 5. yüzyılda Samothrakeliler Attik-Delos deniz birliğine katılınca Samothrake'nin büyük tanrıları Eleusis gizem kültleriyle ilişkilendirilmiştir. Böylelikle Kore 'kadın eş', Hades de 'erkek eş' olmuştur. Hemberg'e göre bu durum Samothrake'deki Demeter kültünde önemli bir role sahiptir ve Demeter'in kutsal alanı Megaloi Theoi temenosunun hemen dışında yer almaktadır[82]. Samothrakeliler ile Kaunoslular arasında ilginç bir kült ilişkisi olması da bu iki merkez arasında bir benzerlik olabileceğine işaret edebilir[83].

Robert'e göre Samothrake'de tapınılan Kabir çifti ile Demeter ve Kore arasında bağlantı mevcuttur. Bunlar adanın batısındaki dağlık alanda bir tapınağa sahiptiler[84]. Hemberg Delos Kabirleri'nin aynı zamanda bereket tanrıları olarak hizmet verdiğini düşünmektedir[85]. Ayrıca Lemnos'da Kabirler bir tanrıça ile ilişkili olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Bu tanrıça 'Kabeiro' olarak adlandırılmaktadır ve Kabirler'in annesi veya büyük annesidir. Robert'e göre bu tanrıça Demeter ile aynıdır[86].

Delos'da ve Selanik'de Megaloi Theoi belirteç olarak çift ağızlı balta taşımaktadırlar[87]. Çift ağızlı balta Anadolu'da, özellikle Karia'da, Zeus ile ilgili olarak çok yaygın olarak karşımıza çıkan bir figürdür. Aynı zamanda Hitit hava tanrıları da yanlarında çift ağızlı baltalar taşımaktadırlar[88].

Sonuç olarak Hemberg Megaloi Theoi'nin hem hayvansal hem de bitkisel bereketi sağladığını ve bunların Anadolu'dan Ege'ye doğru göçtüğünü, daha sonra da asıl köklerinden ayrıştığını kabul etmektedir[89].

Syros Adası'nın sikkeleri bize ön yüzde Demeter başı ve arka yüzde iki çıplak Kabir'i, göstermektedir. Kabir başlarının yan taraflarında bir buğday başağı yer alır. Kabirler'in kültü ile Demeter arasında bir bağlantı olduğu burada da görülmektedir[90].

İsimlerinin gelişim sürecine göre bunların birçoğu yerel olarak tapınım görmüş ve yaygınlaşmışlardır. Bunların Anadolu'dan oldukça erken, her halukarda MÖ 500 öncesi, ancak olasılıkla yukarda da bahsedildiği gibi Myken sonrası dönemde, İon Adaları üzerinden yayılmış olmaları neredeyse kesin gibidir. Kabirler isminde daha çok belirgin Anadolu belirtileri karşımıza çıkmaktadır. Eşit olmayan tanrı çifti ve çift taraflı balta taşıyan tanrı Anadolu'dan yayılmış olmalıdır. İsim Anadolu'dan geldiğine göre doğal olarak bazı belirgin özellikler de bağlantılıdır ve yerel özelliklere uyum sağlamıştır[91].

Bunlardan genel buluntu grupları içerisinde yer alan örnekler genel anlayışın Kaunos'da da karşımıza çıktığını kabul etmemizi gerektirirken, diğer merkezlerde olabildiği gibi bazı istisnai grupların Kaunos'a özgü olabileceğini, bunların bırakılma amacını açığa çıkarma imkanının belki de hiç olmayabileceğini ortaya koymaktadır[92].

ANAKAYA BLOĞU, OCAKLAR VE KAYA İŞÇİLİKLERİ

Kutsal alanın merkezini üzerinde hemen hiç bir işlem yapılmadan ham haliyle bırakılan anakaya bloğu oluşturmaktadır. Yalnızca bu kaya bloğunun kuzey bölümüne iki ayrı ocak özen gösterilmeksizin işlenmiştir. Ayrıca her iki ocağın da ön tarafında kuzeye doğru uzanan kanallar bulunmaktadır. Bu alanlar çok kaba işlendiği için ne kadarının doğal halinde olduğu, ne kadarının ise insan eliyle oluşturulduğu çok net seçilememekle birlikte ocakların neredeyse tamamının insan eliyle oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Aynı şekilde kanallar da en azından kısmen şekillendirilmiş olmalıdır. Ancak bazı yarıkların kısmen, oyukların ise doğal olma ihtimali de vardır.

İşlenmemiş anakayanın bir kutsal alanın merkezini oluşturması alışılmadık bir durum değildir. Özellikle Anadolu'da Kybele kült alanlarının kayalık alanlarda algılandığı bilinmektedir. Kybele'nin yanında özellikle Letoon'daki Artemis Kutsal Alanı'nda, Kaunos'daki küçük bir kutsal mekanda ve Didyma'da anakaya üzerinde Artemis'e tapınılmaktadır. Yukarıda da bahsedildiği üzere Anadolu'nun eski ama hakkında çok az bilgiye sahip olduğumuz bağların ve bahçelerin bereket tanrıçası Maliya'ya dağlık alanda tapınılmaktadır[93].

Yunan coğrafyasına baktığımızda bu bölgede de işlenmemiş anakayanın kült alanı olarak kullanılmasının karşımıza çıktığını görürüz. Özellikle anikonik anlatımlarla bağlantılı olan bu kutsal alanlar öncelikle Zeus ile bağlantılı olarak

[81] Paus. 9, 25, 5.
[82] Hemberg 1950: 91.
[83] Kunnert / Marek 2014: 259.
[84] Preller 1894: 851.
[85] Hemberg 1950: 150.
[86] Preller 1894: 854.
[87] Hemberg 1950: 152 dipnot 6.
[88] Hemberg 1950: 264.
[89] Hemberg 1950: 266.
[90] Hemberg 1950: 171.
[91] Hemberg 1950: 300.
[92] Merker 2000: 323; Rumscheid 2003: 155. Örneğin Priene'deki eserler bunlara bakarak yorum yapmanın ne kadar zor olduğunu açık bir şekilde göstermektedir. Kutsal alanın niteliği ve burada Thesmophoria şenliklerinin kutlanmasının yazıtlarla tespit edilmesine rağmen buluntular içinde bu şenliklere ait hiç bir belge belirgin bir şekilde yorum yapmaya olanak sağlamaz.
[93] Kıymet 2016: 317-331.

karşımıza çıkmaktadır[94]. Pausanias Thespiai'deki Eros tapınağının kült betimlemesinin işlenmemiş bir kaya olduğunu bildirmektedir[95]. Ona göre Orchomenos'daki kutsal alanında da Meteoritler kutsal sayılmıştır[96]. Bunun yanında Demeter de kayalık alanlarda tapınılan tanrılardan biridir[97]. Yunanistan'daki kayalık alanda tapınıma en güzel örneği kayalık alan üzerinde yazılarla tanrıların vurgulandığı Thera Adası'ndaki 'Tanrılar Agorası' oluşturmaktadır. Burada başta Zeus olmak üzere Apollon, Dioskurlar, Ko(u) res (olasılıkla Kourotrophoslar'ın kısaltılmış formu), Loxaia Damia (doğum tanrıçaları?)[98], Boraios ve Dekteros isimleri karşımıza çıkmaktadır[99]. Bu isimlerden yorumlanabilenler khthonik tanrılara işaret etmektedir[100]. Khthonik tanrılar yer altı tanrıları olmaları nedeniyle aynı zamanda cezalandırıcı tanrılar olarak da kabul edilmekteydi. Beddua metinlerinde adları geçen en önemli tanrılar Hermes, Persephone, Hades, yeraltının büyücü tanrıçası Hekate, Demeter ve Ge'dir[101]. Kaunos'daki anakaya bloğuna oyulmuş ocaklarda tütsü ile daha çok büyü ve kehanet gibi uygulamaların yapılmış olma ihtimali yüksektir. Ocakların büyüklüğü bunların içerisinde hayvanların etlerini pişirecek oranda yoğun ateş yakılmış olmasına olanak sağlayacak kadar değildir. Escharalar yeraltı tanrılarına kurban olarak hayvanların tamamen yakıldıkları alanlardır. Hacimleri de, fonksiyonları ile bağlantılı olarak çok daha büyük olan[102] ve bazı Demeter kültlerinde karşımıza çıkan escharalar[103] ile Eleusis'de içinde bol miktarda buluntu tespit edilen pyre'ler[104] farklı özelliklere sahip olduğu için Kaunos'daki örneklerin eschara ya da pyre olarak adlandırılmaları mümkün değildir.

Anakayanın kült alanı olarak işlev görmesi Anadolu kıyılarına yakın konumdaki Khalke Adası üzerinde ilginç bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Anadolu'daki Kybele Kutsal Alanları'nı anımsatır bir şekilde bir anakaya bloğu üzerinde yan yana iki koltuk işlenmiştir ve alt kısımlarında 'Dios' ve 'Ekat' olarak burada tapınım gören tanrıların isimleri yazılmıştır[105]. Zeus'un kayalık alanlarda tapınılmasına yukarıda değinilmişti. Ancak Hekate'nin bu şekilde bir kutsal alana sahip olması ilginçtir. Karia'nın en önemli tanrıçalarından biri olan Hekate Demeter kültünde de önemli bir role sahiptir ve Demeter hymnesinde karşımıza çıkar. Ancak Kaunos'daki Küçükkale üzerinde tapınım gördüğüne dair belirgin bir kanıt yoktur. Sadece genç erkek figürinlerinin yanlarında bulunan köpek betimlemeleri bu tanrıça ile ilişkilendirilebilir.

Yukarıdaki kaya işçiliklerinden başka ayrıca kilisenin altında uzanan derin kanallar mevcuttur. Anakayanın kırılgan yapısından dolayı, çok özenli bir şekilde açılmasalar da bu kanalların doğal olmadığı açıkça anlaşılmaktadır. Kült işlevine dair veriler mevcut olmasa da bunların yeraltı tanrılarına yönelik sunu işlevlerine sahip oldukları düşünülebilir. Özellikle kilise yapılırken bu kanalların kapatılmamasına özel önem gösterilmesi bu yönde güçlü bir veri olarak kabul edilebilir. Yılan benzeri bir biçimde kıvrılarak doğal bir kaya oluğuna bağlanan kanal gibi, ocakların ön kısımlarındaki kanallar ile birlikte bu kanallar da yer altı tanrıları ile bağlantı kurmaya yarıyor olmalıdır. Eleusis'de Demeter için gerçekleştirilen törenlerde plemochoe adı verilen kült kaplarından khthonik zemine ölüler için sunular yapılır ve bu sunular akarken dinsel sözler söylenirdi[106]. Bu uygulama Naksos'da Yiroulas Kutsal Alanı'nda kaya içine oyuklar ve bu oyuklara giden kanallarla tespit edilmiştir[107]. Ayrıca burada Kaunos'daki ocaklar gibi anakayaya oyulmuş üç çukur tespit edilmiştir[108]. Benzer amaca hizmet ettiği anlaşılan Aşağı İtalya ve Sicilya'daki Persephone Kutsal Alanları'nda, yeraltı tanrıları için çukurlara sıvı sunu akıtıldığı ve kapların içlerinde depolandığı kanallar mevcuttur[109]. Özellikle Entella'daki kanallar ve içlerindeki adaklar Kaunos ile büyük benzerlikler göstermektedir[110]. Bunların dışında Kaunos'a daha yakın coğrafyada, Ephesos'daki Demeter (?) ve Iassos'daki[111] Demeter Kutsal Alanları'nda anakayaya oyulmuş olarak kanal karşımıza çıkmaktadır[112].

Kaya bloğunun en batısında yer alan ve yılan biçiminde kıvrılarak kaya oyuklarına inen kanal ilk olarak Zeus'u düşündürmektedir. Zeus Meilikhios birçok betimlemede yılan olarak simgelenmektedir[113]. Kaunos'da kanallar

[94] Gaifman 2012: 131-136.
[95] Pausanias IX, 27, 1.
[96] Pausanias IX, 38, 1.
[97] Yunanistan'daki kayalık alanlardaki Demeter Kutsal Alanları için bkz. Karataş/3, yayında.
[98] Gaertringen 1904: 150.
[99] Gaifman 2012: 136-157.
[100] Khthonik tanrılar hakkında genel bilgi için bk: Scullion 1994: 75-119; Schlesier 1999: 1185-1190; Scullion 2000: 163-171; Otto 2005: 329-338.
[101] Ogden / Ankarloo / Clark 2015: 83.
[102] Karataş 2014: 372-377.
[103] Eleusis: Clinton 1988: 73, Res. 1; Iasos: Levi 1967/68: Res. 37; Johannowski 1985: Res. 2; Schipporeit 2013: 83-90, Res. 10-12; Bergama: Bohtz 1981: Lev. 33; Dion: Pingiatoglou 2015: 36; Mytilene: Cronkite 1997: 43.
[104] Kokkou-Vyride 1999: 142-144; Rumscheid 2006: 143.
[105] Gaertringen 1895: 1-5, Gaifman 2012: 163-169, Res. 4. 17-19.
[106] Mylonas 1961: 320.
[107] Lambrinoudakis 2008: 93-97. Yiroulas'da (Sangri/Naxos) da Hıristiyanlığa geçişte bazı çukurlar onarılmış ve kullanılmaya devam etmiştir. Yine benzer şekilde buradaki pyre/çukurlarda kemik ve küller tespit edilmiştir.
[108] Mazarakis / Ainian 1997: 247 dipnot 1981.
[109] Hinz 1998: 49. 53. 75, 81-84.
[110] Spatafora 2016: 378-382.
[111] Levi 1967/68: 572; Johannowsky 1985: 55. Yeniden incelenmiş haliyle düzenlenmiş olan plan için bk: Schipporeit 2013: 87, Res.12.
[112] Soykal-Alanyalı 2005: 319-326; Alanyalı 2016: 1-7. Buna karşın Schipporeit kayaya oyulmuş kanalın khthonik tanrılar için uygun olduğunu söylemekle birlikte, bu kutsal alanın Demeter'e ait olduğunu söylemek için ele geçen verilerin yetersiz olduğunu düşünmektedir: Schipporeit 2013: 27, dipnot 102.
[113] Picard 1943: 97-127. Zeus bu kültte 'ölülerin koruyucu tanrısı'

içinde ele geçen buluntuların özel olarak mı bu kanallara bırakıldığı yoksa atılma yolu ile mi bu kanallara doldukları sorusu şimdilik cevapsız kalmaktadır.

Zeus, Demeter ve Hekate dışında Aphrodite de kaya ile bağlantılı tanrılardan biridir[114]. Kıbrıs Adası'nda kurulmuş olan Paphos'da Augustus'dan Caracalla Dönemi'ne kadar olan sikkeler üzerinde tanrıçanın kutsal mekanının ortasında konik biçimli bir taş bulunmaktadır[115]. Kaunos'daki sikkeler üzerinde karşımıza çıkan ve Dios Soteros kutsal alanındaki baitylos olarak yorumlanan bu kaya bloğunun[116] Demeter Kutsal Alanı'ndaki kaya bloğu ile bağlantılı olma ihtimali de göz ardı edilmemelidir. Adak olarak bırakılan minyatür kandillerden birinin altında sikkeler üzerinde görülen betimlemenin yer alması tesadüf olmamalıdır. Ancak burada birden fazla tanrıya tapınılmış olması da mümkün olduğundan alanda aynı zamanda baityloslarla bağlantılı olarak da Kaunos'un en önemli tanrıçası olan Aphrodite'ye de tapınılmış olması ihtimal dışı değildir. Aynı şekilde deniz kabukları ve ele geçen Kıbrıs heykelcikleri ile terrakotta buluntulardan bazıları da bu tanrıça ile bağlantılı olabilir[117]. Deniz kabuğu biçimli kaplar henüz Bronz Çağ'dan itibaren mezar ve kutsal alanlarda karşımıza çıkmaktadır. Bunlar Güney İtalya'daki Demeter kültlerinde de görülmektedir[118]. Bu tür adakların tanrılardan daha çok tanrıçalar için bırakılmış olma ihtimali daha yüksektir[119]. Sonuç olarak sivri kayaların Kaunos'da tanrı ya da tanrıçaları anikonik olarak tasvir ettiğini söylemek mümkün olmakla birlikte tam olarak hangi tanrı ya da tanrıça ile ilişkili olduğu net olarak belli değildir. En güçlü olasılık bu kaya bloğunun erken evrelerden (olasılıkla MÖ 2. binden) gelen bir geleneği yansıttığı, ancak Hekatomnoslar Dönemi'ndeki düzenlemelerle birlikte üzerinde Demeter'in yas tutarken oturmuş olduğu varsayılan bir kaya haline dönüştüğüdür.

OCAKLAR

Anakaya bloğunun kuzeyinde, doğu ve batı yönde iki ocak açılmıştır. Bu ocaklar birbirlerine çok yakın mesafededirler ve olasılıkla anakayanın kırılgan ve kolay şekillendirilebilir olmayan özelliğinden dolayı ince bir işçiliğe sahip olmayıp kabaca biçimlendirilmişlerdir.

1 Nolu Ocak: Burası kilisenin orta nefi içerisinde yer alan anakaya bloğunun kuzeydoğu tarafındadır. Kısmen doğal olması mümkün olmakla birlikte bazı bölümlerinin kesin olarak insan eliyle oluşturulduğu oyuk ve yarıklardan oluşmaktadır. Ocağın doğu bölümünde, üst kısımda küçük ve derin bir oyuk yer almaktadır. Yuvarlağa yakın bir kesite sahip oyuk alt bölümde yumuşak bir eğimle çanak yapmaktadır. Dış tarafa (kuzeye) bakan kısmında sıvı sunuların akması için bir oyuğu bulunmaktadır. Bu oyuğun ön tarafına yine anakayadan düzgünce biçimlendirilmiş dikdörtgen biçimli bir kaya sıkıştırılmıştır. Bu kaya parçasının amacı olasılıkla su, belki kan vb. gibi sıvı sunuların direkt olarak boşalmasını ve kontrollü bir şekilde akmasını sağlamak olmalıdır. Bu oyuğun yaklaşık 40 cm kadar altında, buraya dökülen sıvıların akması ve toplanması için açılmış olan daha büyük çaplı, ancak daha sığ bir başka oyuk bulunmaktadır. Burası doğu tarafta hafif bir sırt ile daha geniş çaplı ancak daha sığ olan bir başka oyuğa bağlanmaktadır. Bu oyuğun hemen arka (güney) tarafında iki küçük oyuk bulunmakla birlikte bunların doğal mı yoksa bilinçli olarak mı açıldıkları kesin belli değildir. Ancak arka bölümlerindeki çok düzenli olmayan yuvarlaklıklar insan eliyle açıldıkları izlenimi uyandırmaktadır. Bu çukurluk kuzey tarafta yine hafif bir sırt yaparak bu defa yaklaşık 10 cm genişlikte, 60 cm kadar uzunlukta olan bir kanala bağlanmaktadır. Kanalın ucu kapalı dik bir profil yaparak sonlanmaktadır.

Bu bölümde çok az sayıda adak eşyası ele geçmiştir. Biri külün içinden olmak üzere beş tane hydria kernos parçası, iki adet hydrophoros tipinde figürin bunlara sayılabilir. Ayrıca bir adet Khytra ele geçmiştir ki bu tipteki çok sayıda kap diğer ocağın batı tarafında bol miktarda bulunmuştur. Ancak ilginç bir şekilde, birbirlerinden tamamen farklı olmak üzere biri siyah, diğeri oldukça açık renge sahip kül tabakası içerisinden çok yoğun olarak kemik parçaları ele geçmiştir. Aralarda hangi hayvana ait olduğu tam olarak tespit edilemeyen hayvan kemikleri olsa da, bunların büyük çoğunluğu yavru domuzlara, çok azı da yetişkin domuzlara aittir[120]. Bu ocağın kullanım süresi net değildir. Ancak buluntular daha çok üst bölümden ele geçmiştir ve belki de ocağın işlevini kaybetmesinden sonra bırakılmışlardır.

2 Nolu Ocak: Bu alan kaya bloğunun kuzey-kuzeybatısına doğru yöneliktir ve 1 nolu ocağın hemen yanındadır. Bu bölüm aslında hem depolama alanı hem de ocak olarak kullanılmıştır. Henüz alanın temizlik aşamasında yürüme zemininin hemen altında düzenli olmayan bir grup bir şekilde bırakıldıkları anlaşılan hydrialar ele geçmiştir. İnce boyunlu, küçük ağız kenarlı hydrialarının hemen altında bu defa ikinci bir hydria tabakası bulunmuştur. Bu nedenle bu alan tarihleme ve kutsal alanın fonksiyon değişikliğini

özelliğindedir: Jost 1985: 276. Bu kültün genel özellikleri ve Anadolu ile Yunanistan'daki yayılımı için bkz. Şahin 2001: 101-104.

[114] Kaya üzerinde oturan yarı çıplak bir Aphrodite figürini Beregovoi 4 olarak adlandırılan Demeter Kutsal Alanı'nda ele geçmiştir. Bkz: Zavoikin / Zhuravlev 2013: Res. 11.

[115] Gaifman 2012: 169, Res. 4. 20-26.

[116] Diler 2000: 53-77; Işık 2000: 117-134. Kaunos'daki bu alan Klasik Dönem'den Roma Dönemi'ne kadar kullanılmış olmalıdır. Bkz.: Diler 1995: 9-20.

[117] Atina'daki Aphrodite Ourania Kutsal Alanı'ndaki ocak altarlar içerisinde içlerinde domuz da olan çeşitli hayvanlara ait yanmış ve yanmamış kemiklerle birlikte deniz kabukları da ele geçmiştir. Bkz.: Reese 1989: 63-70, Lev. 16.

[118] Otto 2005: 334, Res. 2. Triton-deniz kabuğu biçimli bir rhyton Herakleia/Policoro'daki Demeter Kutsal Alanı'ndan ele geçmiştir: Otto 1996: 112.

[119] Mazarakis / Ainian 2017: 123-124; Trantalidou / Theodoropoulou 2017: 259, Res. 3a-b. 4a-b.

[120] Alpagut 2017: 15-18.

göstermesi açısından çok değerli bilgiler vermektedir. En üstteki bu hydria tabakaları ile ocağın en üst seviyesinde sırtı dönük olarak bırakılan Kıbrıs heykelciği ocağın en geç hydrialarının bırakıldığı dönemde işlevini kaybettiğini göstermektedir. Ocağın üst seviyesinden daha yukarıda ve yürüme seviyesinin hemen altında yer aldıkları için ancak ocağın kullanımı sona erdikten sonra buraya bırakılmış olmaları gerekir ve ocak ile bağlantıları tespit edilememiştir. Ocağın gerçek seviyesi sırtı dönük olarak atılan/bırakılan Kıbrıs heykelciği ile aynı seviyede başlamaktadır. Alt bölümünden kırık olmak üzere iki parça halinde ele geçen bu heykelciğin başı korunmamıştır[121].

Aynı 1 nolu ocakta olduğu gibi burası da anakayanın kısmen doğal olması muhtemel oyuğunun içerisinde yer almaktadır. Olasılıkla bu alanda kısmen mevcut olan bir oyuk insan eliyle son haline getirilmiş ve kuzey bölümüne nispeten düzgün iki kanal eklenmiştir. Bu güney bölümdeki yuvarlaklık ön tarafa orta büyüklükte, özenli işlenmemiş ve düzgün olmayan yarım yuvarlak bir duvarın eklenmesiyle yaklaşık olarak bir daire formuna kavuşmuştur.

Kıbrıs heykelciğinin hemen altından içerisinde aynı 1 nolu ocakta olduğu gibi kül ve siyah toprak ile birlikte çok yoğun kemik kalıntılarına rastlanmıştır. Yine burada da kül ve toprak birbirlerine fazla karışmadan korunmuşlardır. Bunun dışında herhangi bir adak eşyasına rastlanmamıştır. Ocağın en altında kırmızı, içerisinde herhangi bir kalıntı olmayan ham toprak yaklaşık 10 cm kalınlıkta tespit edilmiştir. Ocak temizlendiğinde yarım yuvarlık şekilli duvarın büyük oranda dışında kalan kanalların ok ucu yapacak şekilde uzandıkları görülmüştür. Yine buradaki kanallar da kuzey yönde dik bir şekilde sonlanmaktadırlar. Hem buradaki hem de bir önceki ocakta kanalların aynı biçimde sonlanması sıvı sunuların bu kanallar içerisinde depolanmak istendiğini akla getirmektedir.

Bu ocakların bir çeşit altar görevine sahip oldukları düşünülmektedir. Bunların yürüme seviyelerinin altında olması yeraltı tanrılarıyla ilgili olabileceklerini göstermektedir. Sunu altarları yoluyla yeraltı ve yerüstü tanrıları arasında ayrım yapmak mümkün olabilmektedir. Olympos Tanrıları'na tapınak ve yüksek, blok şeklinde, üzerinde yemelik kurbanların yakıldığı altarlar, khthonik tanrılara ve kahramanlara ise alçak, yuvarlak biçimli altarlar kurban yakma amaçlı olarak yapılmıştır[122]. Ancak araştırmalar bu farklılığın en azından Klasik Dönem için her zaman geçerliliği olmadığını ortaya koymuştur. Zeus Meilichios gibi khthonik tanrılar hem yüksek hem de alçak altarlara sahip olmuşlardır[123].

Bu ocaklar ilk etapta ocağın ve evin tanrısı Hestia'yı akla getirmekle birlikte daha çok Anadolu'nun ikinci binden itibaren tapınım gören tanrıları ile bağlantılı olma olasılığı daha yüksektir. Bu durumda da ilk olarak akla Luvi Tanrıçası Maliya gelmektedir. Luviler'de ocak kültü önemli bir işleve sahipti[124]. Ancak ocaklar Naksos'da[125], Herakleia/Policoro'da[126] ve S. Maria d'Anglona'daki[127] Demeter Kutsal Alanları'nda karşımıza çıkmaktadır. Ateşin Demeter hymnesinde özel bir yeri vardır. Hymnede Demeter Eleusis kralının oğlunu (Hymnede Demophon, daha sonraki anlatımlarda Triptolemos) ocağın üzerindeki ateşe tutmaktadır. Bu, temel olarak ateş büyüsüyle ilgili olmalıdır[128]. Eleusis şenliklerinin mitosa uydurulduğu anlaşılmaktadır. Yetişkin müritlerin ortasında bir çocuk seçilmekte ve bu çocuk 'ocak tarafından adanan' sıfatını almaktadır. Bu ateşte kutsama tehlikesiz değildir ve olasılıkla çocuklara korkmamaları için afyon suyu ya da başka sakinleştiriciler verilmektedir[129].

Milet'deki Aphrodite Kutsal Alanı ile Kaunos'daki Demeter Kutsal Alanı'nda gerek ocaklar, gerekse ocakların içlerinde elde edilen kalıntılar ve çok sayıda ele geçen kandil yönünden belirgin bazı ortak noktalar söz konusudur. Buradaki kutsal alan içerisinde kaba taş bloklarıyla oluşturulmuş daire biçimli oyuklar mevcuttur. İçlerinde kül ve kemik dışında çok sayıda terrakotta adak ve bronz süs eşyası ele geçmiştir. Yazıtlar yoluyla Aphrodite'ye ait olduğu kesinleşen bu alan MÖ 7. ve 6. yüzyıllara aittir. Normalde doğal kaya oyukları kutsal alan atıklarıyla doldurulmuşken, tekil bir örnek olarak insan eliyle yapılmış bir 'bothros' ele geçmiştir. Güçlü bir eğime sahip yamaçta insan eliyle açılmış çukurlar ve küçük delikler tespit edilmiştir. Kutsal alan atıkları en yoğun biçimde doğu yamaçta tespit edilmiştir. İnsan eliyle yapılmış bothrosun hemen üst tarafında iki kaya sırtı arasında bir ateş yeri tespit edilmiştir. Burada ele geçen kemiklerin analizleri bu hayvanların küçük parçalara ayrılarak pişirildiklerini ortaya koymuştur. Hayvan olarak sığır, koyun ve keçi kurban edilirken, evlerde sevilerek yenmesine rağmen hiç domuz kemiğine rastlanmamıştır. Burada ele geçen binlerce kandil parçası törenlerin gece de gerçekleştirildiğini ortaya koymuştur[130].

[121] Bulba 2011: 17-30.

[122] Bremmer 1996: 18.

[123] Schlesier 1994: 21; Scullion 1994: 75-119. Zeus Meilichios: Graf 1985: 204-208.

[124] Luvi etkilerine yönelik kaynakça için bk.: Diler 2017, 167 dn. 5.

[125] Lambrinoudakis 2008: 93. Burada da ocaklar içerisinde seramik parçaları, kemikler ve kül ele geçmiştir. Ayrıca yine Naksos Adası'nda Sangri Vadisi'ndeki Yiroulas Kutsal Alanı'nda khthonik özellikler gösteren bir kutsal alanda oyuklar ve kanallar ele geçmiştir. Burada Demeter ve Apollon'a birlikte tapınılmış olma ihtimali bulunmaktadır. Burası başlangıçta bir açık hava kutsal alanı özelliğindedir. B. Schmaltz'a Naksos örneği ve bu alandaki detaylar ile ilgili olarak gösterdiği özel fotoğraflar için teşekkür ederim.

[126] Otto 1996: 100, Res. 3, 4a.

[127] Otto 2005: 334, dipnot. 44.

[128] Burkert 1983: 309, dipnot 30.

[129] Burkert 1983: 309.

[130] Senff 1997: 114-118; Senff 2003: 11-25.

Benzerlik yönünden ilişki Güney İtalya'daki San Nicola di Albenalla'daki kutsal alan ile de kurulabilir. Burası kuru duvar şeklinde yaklaşık kare planlı bir açık hava kutsal alanı şeklindedir. İçerisinde her hangi bir yapı kalıntısı bulunmayıp yaklaşık orta bölümde yan yana dizilmiş beş adet ocak ele geçmiştir. Alanda çok sayıda minyatür kap (skyphos, kotyliskos, tek kulplu kaplar ve krateriskoslar) ile Demeter'e işaret eden çok sayıda figürin bulunmuştur[131]. Bu alan da içerisinde mimari kalıntısının olmamasıyla ve yan yana yapılmış ocaklarıyla Kaunos'daki kutsal alan ile benzerlik göstermektedir.

KANALLAR

Kutsal alan üzerinde kilisenin kuzey nefi ile anakaya bloğunun batı bölümünde bazı kaya yarıkları ile kayalar üzerinde izler karşımıza çıkmaktadır. Doğal olup olmadıkları konusunda bu alanı ziyaret edenler değişik fikirlere sahip olsalar da bu izlerin kısmen doğal kısmen ise insan eli ile yapılmış olması en güçlü olasılıktır. Kuzey nef içerisindeki bölümün kısmen düzlenmesi, yarıkların çok düzgün olmasa da insan eliyle şekillendirilmiş olmalarının gerekliliği, içlerinde çok sayıda buluntu ele geçmesi nedenleriyle buradaki kutsal alan ve kutlanan törenler için önemli bir işleve sahip oldukları anlaşılmaktadır.

Kaya üzerinde daha ilgi çekici görünen ve olasılıkla da daha önemli bir kült işlevine sahip olan eğimli bir kaya oyuğu anakaya bloğunun hemen batısında izlenmektedir. Yılan biçiminde kıvrımlı olarak aşağıya inip bir doğal kaya yarığına bağlanan kanal düzgün biçimi ve pürüzsüz zeminiyle insan eliyle yapılmış olmalıdır. Üçgen bir açıklık yoluyla doğal bir kaya yarığına bağlandığı alanda belki de bir metal levha (süzgeç?) sabitlenmede kullanılmış, belirli aralıklara matkap ile açılmış pim benzeri yuvalarına ev sahipliği yapmaktadır. (Fig. 17) Bu alanda insan elinin varlığı bu haliyle kesindir. Bu kanalın yılan biçimli olarak yapılmış olması öncelikle khthonik tanrıları akla getirmektedir. Bunların başında, yukarıda bahsedildiği üzere Küçükkale'nin alt bölümündeki yazıt ışığında Kybele ile birlikte kült alanı olduğu anlaşılan, Zeus akla gelmelidir. Zeus Ktesios'a ve Zeus Meilichios'a MÖ 4. yüzyılda yılan biçimli görüntüsü olan adak heykeli sunulmuştur[132].

ÖZET

Kaunos'daki Küçükkale üzerindeki Demeter Kutsal Alanı en geç Arkaik Dönem'den itibaren faaliyette olmalıdır. Bununla birlikte başlangıçtan itibaren bu alanda Demeter'e tapınıldığına dair buluntular mevcut değildir. Buluntuların geneli MÖ 4. yüzyıla Hekatomnoslar Dönemi'ne aittir. Olasılıkla bu aşamada, bu alanda gerek mimari gerekse kült uygulamaları bakımından köklü değişiklikler yapılmıştır. Önceki evrede burada kültün merkezinde anakaya bloğu, ocaklar ve kayalık zemine açılmış kanallar bulunmaktaydı. Bu aşamada hangi tanrıya ya da tanrıçalara tapınıldığına yönelik veriler ele geçmemiştir. Bununla birlikte kültün oldukça basit karakteri, ocaklar ve kanallar khthonik tanrı kültüne işaret etmektedir. Kutsal alan Hekatomnoslar Dönemi ile birlikte en geniş halini almış ve geniş bir peribolos ile çevrilmiştir. Peribolosun batı duvarının Hekatomnoslar öncesi evrede kültün merkezini oluşturduğu düşünülen kaya bloğunun üzerinden geçmesi, bu dönemle birlikte kaya bloğunun sembolik bir işleve sahip olması gerektiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca ocakların işlevlerini kaybetmiş olması, önceki kült törenlerinin tamamen ya da büyük oranda terk edildiği anlamına gelmektedir. Gerek bu ocakların üstü, gerek anakaya bloğunun hemen kuzeyindeki tüm alan kutsal alana bırakılan adakların depolanma alanı olarak kullanılmıştır. Kanallar ise kutsallıklarını olasılıkla Bizans Dönemi içlerine kadar devam ettirmişlerdir. Anakaya bloğunun doğusundaki yılan biçimli kıvrımlı kanal Hekatomnoslar Dönemi'nden sonraki kült törenlerinde önemli bir role sahip olmalıdır.

Çok sayıda ele geçen adakların kutsal alanda nereye bırakıldıkları tespit edilememiştir. Merdivenlerin olduğu batı taraftan hemen giriş kısmında oluşturulan düz bir zemine sahip bölüm adakların bırakılması için en uygun yer olarak karşımıza çıkmaktadır. Buluntuların tamamı, tahrip olmaları istenircesine kilisenin ortasında kalan anakaya bloğunun kuzeyine ve doğusuna atılmışlardır. Anakaya bloğunun batısında ise zemininin çok yüksek olması nedeniyle atılan adak eşyası tespit edilememiştir.

Terasın üzerine Kaunos'un en erken ve en büyük kilisesinin inşa edilmiş olması, bu alanın kutsallığının Bizans Dönemine kadar devam ettiğini göstermektedir. Ancak alanda bu döneme ait hiçbir buluntunun ele geçmemesi kilisenin olasılıkla hiçbir zaman bitirilmediği ve kullanıma alınmadığını göstermektedir.

Figür 16: Kanal Üzerindeki Matkap İzleri / *Drill Marks on the Trench (M. Bulba)*

[131] Gasparro 2009: 139-160.

[132] Gaifman 2012: 135, dipnot 21.

KAYNAKÇA

ALANYALI, F. 2016

"Efes'te Kourotrophos Tanrıçalarının İzinde", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. *Özel Sayı.* Ankara: 1-7.

ALPAGUT, A. 2017

"Kaunos Demeter Kutsal Alanı'ndan Ele Geçen Domuz Kemikleri Hakkında İlk Gözlemler", *Uluslararası 'Anadolu'da Demeter ve Diğer Ana Tanrıça Kültleri" Sempozyumu* (Eds. M. Doyran/B. Özen-Kleine/U. Çörtük/S. Özen). Kaunos Kazıevi: 15-18.

ALROTH, B. 1987

"Visiting Gods –Who and Why?", *Gifts to the Gods, Symposium* (Eds. T. Linders/G. Nordquist). Uppsala: 9-19.

ALROTH, B 1989

Greek Gods and Figurines: Aspects of the Anthropomorphic Dedications. Uppsala

BLINKENBERG, Ch. 1931

Lindos. Fouilles de L'Acropole 1902-1914. I - Les Petits Objects. Berlin.

BLÜMEL, W. 1992

Die Inschriften von Knidos. Teil 1. Bonn

BOHTZ, C. H. 1981

Das Demeter-Heiligtum. AvP XIII. Berlin

BOMMAS, M. 2005

Heiligtum und Mysterium. Griechenland und seine ägyptischen Gottheiten. Mainz.

BREMMER, j. N. 1996

Götter, Mythen und Heiligtümer im antiken Griechenland. Berlin

BULBA, M. 2011

"Kaunos Demeter Kayalığı'ndan Ele Geçen Kıbrıs Heykelcikleri", *Adalya* 14: 17-30.

BURKERT, W. 1983

Homo Necans: Berlin

BURKERT, W. 2011

Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche. Berlin

BURN, L. 1997

"Sculpture in Terracotta from Cnidus and Halicarnassus", *Sculptors and Sculpture of Caria and the Dodecanese*, (Eds. I. Jenkins/G. B. Waywell). London: 84-90.

BURN, L./HIGGINS, R. 1903

Catalogue of Terracottas in the British Museum, I – IV. London.

CLINTON, K. 1988

"Sacrifice at the Eleusinian Mysteries", Nordquist, Early Greek Cult Practice. *Proceedings of the Fifth International Symposium at the Swedish Institute at Athens* (Eds. R. Haegg/N. Maritos/G. C.). Atina: 69-79.

CLINTON, K. 1993

"The Sanctuary of Demeter and Kore at Eleusis", *Greek Sanctuaries. New Approaches* (Eds. N. Marinatos/R. Hägg). London: 88-98.

COLE, S. G. 1994

"Demeter in the Ancient Greek City and Its Countryside". *Placing the Gods: Sanctuaries and Sacred Space in Ancient Greece* (Eds. E. Alcock/R. Osborne). Oxford: 199-216.

COOK, J. K. / BOARDMAN, J. 1954

"Archaeology in Greece, 1953", *JHS* 74: 142-169.

CRONKITE, S. M. 1997

The Sanctuary of Demeter at Mytilene: A Diachronik and Contextual Study (University College Londra Yayınlanmamış Doktora Tezi). London.

DEICHMANN, F. W. 1939

"Frühchristliche Kirchen in Antiken Heiligtümern", *JdI 54:* 105-136.

DIEHL, E. 1964

Die Hydria: Formgeschichte und Verwendung im Kult des Altertums. Mainz.

DİLER, A. 1995

"Account of the Sanctuary Exposed at Caunus City" *Studien zum antiken Kleiasien III.* (Ed. E. Winter) AMS 16: 9-20.

DİLER, A. 2000

"Sacred Stone Cult in Caria", *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens und des ägäischen Bereichs. Festschirft für Baki Öğün zum 75.* Geburtstag. AMS 39: 53-77.

DİLER, A. 2017

"Kaunos/Kbid Tanrı Kültleri ve Kült Alanları Üzerine Bazı Notlar", *Uluslararası "Anadolu'da Demeter ve Diğer Ana Tanrıça Kültleri" Sempozyumu* (Eds. M. Doyran/B. Özen-Kleine/U. Çörtük/S. Özen). Kaunos Kazıevi: İzmir: 165-194.

DOYRAN, M. 2008

"Demeter Cult at Caunos: Kernoi", *Cult and Sanctuary Through the Ages: From the Bronze Age to the Late Antiquity* (Ed. M. Novotná.). Trnava: 149-154.

DOYRAN, M. 2017a

"Kaunos Demeter Kutsal Alanı'nda Thesmophoria Bayramının İzleri", *Anadolu'da Demeter ve Diğer Ana Tanrıça Kültleri* (Eds. M. Doyran/B. Özen-Kleine/U. Çörtük/S. Özen), Kaunos Kazıevi. İzmir: 1-14.

DOYRAN, M. 2017b

"Kaunos Kernosları", *50. Yılında Kaunos* (Eds. A. Diler/S. Özen /U. Çörtük vd.). İzmir: 59-65.

EICHNER, H. 1983

"Etymologische Beiträge zum Lykischen der Trilingue vom Letoon bei Xanthos", *Orientalia* 52: 48-66.

FILGES, A. / MATERN, P. 1996

Neue Forschungen zu Neandria und Alexandria Troas 2 (Eds. E. Schwertheim/H. Wiegartz) AMS 22, 43-86.

FONTENROSE, J. E. 1988

Didyma Apollo's Oracle, Cult, and Companions. Berkeley

FORSTENPOINTNER, G. 2001

"Demeter im Artemision? Archäologische Überlegungen zu den Schweineknochenfunde aus dem Artemission", *Der Kosmos der Artemis von Ephesos* (Ed. U. Muss). Wien: 55-61.

FREI, P./MAREK, Ch. 1997

"Die karisch-griechische Bilingue von Kaunos. Eine zweisprachige Staatsurkunde des 4. Jh. v.Chr.", *Kadmos 36:* 1-89.

FREI, P. / MAREK, Ch. 2000

"Neues zu den karischen Inschriften in Kaunos", *Kadmos 39:* 83-132.

FRIESE, W. 2010

Den Göttern so nah. Architektur und Topographie griechischer Orakelheiligtümer. Stuttgart.

GAERTRINGEN, H. 1895

"Weihgeschenk von der Insel Chalke bei Rhodos", *Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen aus Oesterrich-Ungarn 18*: 6-12.

GAERTRINGEN, H. 1904

Thera: Untersuchungen, Vermessungen und Ausgrabungen in den Jahren 1895-1902. Berlin.

GAIFMAN, M. 2012

Aniconism in Greek Antiquity. London

GASPARRO, G. S. 2009

"Aspects of the Cult of Demeter in Magna Graecia: The 'Case' of San Nicola di Albenalla", *Mystic Cults in Magna Graecia* (Eds. G. Casadio/P. A. Johnston). Austin: 139-160.

GENÇLER-GÜRAY, Ç. 2018

"Erythrai'de Demeter Tapınımı", TAD 37/64, 55-70.

GRAF, F. 1985

Nordionische Kulte. Religionsgeschichtliche und epigraphische Untersuchungen zu den Kulten von Chios, Erythrai, Klazomenai und Phokaia. Zürih

HEMBERG, B. 1950

Die Kabiren. Uppsala.

HERZOG, R. 1901

"Bericht über eine epigraphisch-archäologische Expedition auf der Insel Kos im Sommer 1900", *AA 16*: 131-140.

HESBERG, H. 2007

"Votivseriationen", *Kult ve Kommunikation: Medien in Heiligtümern der Antike* (Eds. C. Frevel/H. von Hesberg). Wiesbaden: 279-309.

HIGGINS, R. 1954

Catalogue of the Terracottas. BMC vol. I. London.

HIGGINS, R. A. 1967

Greek Terracottas. London

HINZ, V. 1998

Der Kult von Demeter und Kore auf Sizilien und in der Magna Graecia. Wiesbaden

HIRSCHFELD, G. 1916

The Collection of Ancient Greek Inscriptions in the British Museum IV. Knidos, Halikarnassos and Branchida. London.

HOEPFNER, W./ SCHWANDNER, E. L. 1994

Haus und Stadt im klassischen Griechenland. Münih.

HORNBLOWER, S. 1982

Mausolus. Oxford

IŞIK, C. 2000.

"Demeter in Kaunos", *BCH Suppl. 38:* 229-240.

IŞIK,C./MAREK, Chr. 2005

"Die Basen der Hekatomniden in Kaunos-Kbid", *Synergia. Festschrift für Friedrich Krinzinger Band II* (Eds. S. Ladsättner/B. Brandt/V. Gassner). Wien: 239-247.

IŞIK, F. 1980

Die Koroplastik von Theangela in Karien und ihre Beziehungen zu Ostionien: zwischen 560-270 v. Chr.

IŞIK, F. 1999

Doğa Ana Kubaba. Tanrıçaların Ege'de Buluşması. Antalya

IŞIK, F. 2000

"Der Karische Bergherrscher und sein heiliger Stein in Kbide", *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens und des ägäischen Bereichs. Festschirft für Baki Öğün zum 75. Geburtstag.* AMS 39, 117-134.

IŞIK, F. 2010

"Anadolu - Lykia Uygarlığı. Lykia'nın Hellenleşmesi Görüşüne Eleştirel bir Yaklaşım", *Anadolu/Anatolia 36*: Ankara: 65-125.

IŞIK, F. 2013

"Zur anatolischen Demeter", *Orhan Bingöl'e 67. Yaş Armağanı* (Ed. G. Kökdemir). Ankara: 207-235.

JOHANNOWSKI, W. 1985

"Appunti sul Santuario di Demeter e Kore. Studi su Iasos di Caria", *Venticinque anni di scavi della Missione Archeologica Italiana, Bollettino d'Arte, Suppl. BDA 31/32:* 55-58.

JOST, M. 1985

Sanctuaires et cultes d'Arcadiae. Paris.

KANTZIA, C. 1988

"Recent Archaeological Finds from Kos. New Indications for the Site of Kos-Meropis", *Archaeologie in the Dodecanese* (Eds. S. Dietz/I. Papachristodoulou). Kopenhagen:175-183.

KARATAS, A. M. S. 2014

The Sanctuaries of Demeter in Western Asia Minor and on the Islands Off the Coast. (Yayınlanmamış doktora tezi). Bristol.

KARATAS/2, S. (Baskıda)

"The Significance of Money for the Cults and Sanctuaries of Demeter and Kore: The Shaping of the Cults by Commercial Tranactions".

KARATAS/3, (Baskıda)

"Rock-Cut Sanctuaries of Demeter: Cultic Significance of Rocky Outcrops for the Cult of Demeter".

KEEN, A. G. 1998

Dynastic Lycia: A Political History of the Lycians and Their Relations with Foreign Powers, C.545-362 B.C. Leiden.

KERENYI, K. 1998

Dionysos: Urbild des unzerstörbaren Lebens. Stuttgart.

KERSCHNER, M. 2005

"Der Ursprung des Artemisions von Ephesos als Naturheiligtum: Naturmale als kultische Bezugspunke in den großen Heiligtümern Ionien", *Natur – Kult – Raum* (Eds. K. Sporn/S. Landstätter/M. Kerschner). Wien: 187-198.

KIYMET, K. 2016

"Bir Anadolu Tanrıçası: Maliya", *Ahmet Ünal Armağanı* (Eds. S. Erkut/Ö. Sir Gavaz). İstanbul: 317-331.

KOINER, G. 2007

"Aphrodite Kourotrophos in den Archäologischen Sammlungen der Universität Graz", *Πότνια Θηρών: Festschrift für Gerda Schwarz zum 65. Geburtstag* (Eds. E. Christof/G. Koiner/M. Lehner/E. Pochmarski). Wien: 173-180.

KOKKOU-VYRIDE, K. 1999

Ελευσίς: πρώϊμες πυρές θυσιών στο Τελεστήριο της Ελευσίνος. Atina.

KUNNERT, U./MAREK, C. 2014

"Kaunos und Samothrake – Fragmente einer Beziehung", *Die Außenbeziehungen pontischer und kleinasiatischer Städte in hellenistischer und römischer Zeit* (Eds. V. Cojocaru / C. Schuler). Constanta: 259-271.

LAMBRINOUDAKIS, V. 2008

"Demeter and Apollon: Could They Have a Common Cult?". *Demetra: la divinità, i santuari, il culto, la leggenda: atti del I congresso internazionale. Pisa:* 93-97.

LEHMANN, K. 1983

Samothrace: A Guide to The Excavations and The Museum. Thessaloniki.

LEVI, D. 1967/68

"Gli scavi di Iasos", *ASAtene 45-46:* 537-594.

LOVE, I. C. 1972a

"A Preliminary Report of the Excavations at Knidos 1971", *AJA 76:* 393-405.

LOVE, I. C. 1972b

"Excavations at Knidos, 1971", *Türk Arkeoloji Dergisi 20/2*: 97-142.

MAREK, C. 2006

Die Inschriften von Kaunos. Münih.

MAZARAKIS – AINIAN, A. 1997

From Rulers' Dwellings to Temples. Architecture, Religion and Society in early Iron Age Greece (1100-700 B.C.). Jonsered.

MAZARAKIS, A./AINIAN, A. 2017

"A Sanctuary in the Ancient City of Kythnos. Topography and Architecture", *Les Sanctuaries Archaiques des Cyclades* (Ed. A. Mazarakis/A. Ainian). Rennes: 105-134.

MELCHERT, H. C. 1993

"A New Interpretation of Lines c 3-9 of the Xanthos Stele", *Akten des II. Internationalen Lykien-Symposions* (Eds. J. Borchhardt/G. Dobesch). Wien: 31-34.

MERKER, G. S. 2000

The Sanctuary of Demeter and Kore, Corinth XVIII,4. Terracotta Figurines of the Classical, Hellenistic, and Roman Periods. Princeton

MILLER – AMMERMAN, R. 1990

"The Religious Context of Hellenistic Terracotta Figurines", *The Coroplast's Art, Greek Terracottas of the Hellenistic World* (Ed. J. P. Uhlenbrock). New York: 38-44.

MYLONAS, G. 1961

Mylonas, Eleusis and the Eleusinian Mysteries. Princeton

NAGEL, A. 2006

"On Women's Festivals and Piglets in Ancient Tegea, Peloponnese", *Proceedings of the XVIth International Congress of Classical Archaeology* (Eds. C. C. Mattusch /A. A. Dobohue/A. Brauer). Boston:49-51.

NEWTON, C. T. 1865

Travels and Discoveries in the Levant. London.

NEWTON, N. C./PULLAN, R. P. 1862

A History of Discoveries at Halicarnassus, Cnidus and Branchidae. vol. II, part I. London.

NEWTON, N. C./PULLAN, R. P. 1863

A History of Discoveries at Halicarnassus, Cnidus and Branchidae. vol. II, part II. London.

NILSSON, M. P. 1906

Griechische Feste von Religiöser Bedeutung. Berlin

OGDEN, D./CLARK, S./ANKARLOO, B. 2015

Eski Yunan ve Roma'da Büyü ve Büyücülük, Bölüm I: D. Ogden, Bağlama Büyüleri - Yunan ve Roma Dünyasında Beddua Levhaları ve Voodoo Bebekleri. İstanbul.

OHLEMUTZ, E. 1940

Die Kulte und Heiligtümer der Götter in Pergamon. Darmstadt.

OTTO, B. 1996

Herakleia in Lukanien und das Quellheiligtum von Herakleia. Innsbruck

OTTO, B. 2005

"Olympische und chthonische Gottheiten". *Synergia. Festschrift für Friedrich Krinzinger Band II* (Eds. S. Ladsättner/B. Brandt/V. Gassner). Wien: 329-338.

ÖĞÜN, B./IŞIK, C. vd, 2001

Kaunos. 35 Yılın Araştırma Sonuçları.

PARISINOU, E. 2000

The Light of the Gods: The Role of Light in Archaic and Classical Greek Cult. London

PICARD, Ch. 1943

"Sanctuaires, representations et symbols de Zeus Meilichios", *RHR 126:* 97-127.

PINGIATOGLOU, S. 2015

Δίον: το ιερό της Δήμητρος. Thessaloniki.

PRELLER, L. 1894

Griechische Mythologie I. Münih.

REESE, D. S. 1989

"Faunal Remains from the Altar of Aphrodite Ourania, Athens", Hesperia 58: 63-70.

ROLLEY, C. 1965

"Le sanctuaire des dieux patrôoi et le Thesmophorion de Thasos", *BCH 89:* 441-483.

RUMSCHEID, F. 2003

"Figürliche Votivterrakotten als Ritual-Indikatoren in ostgriechischen Demeter-Heiligtümern? Das Beispiel Priene", *Rituale in der Vorgeschichte, Antike und Gegenwart* (Ed. C. Metzner – Nebelsick). Berlin:149-163.

RUMSCHEID, F. 2006

Die figürlichen Terrakotten von Priene. Wiesbaden

SCHIPPOREIT, S. T. 2013

Kulte und Heiligtümer der Demeter und Kore in Ionien. İstanbul

SCHLESIER, R. 1994

Kulte, Mythen und Gelehrte. Anthropologie der Antike seit 1800. Frankfurt

SCHLESIER, R. 1999

"Chthonische Götter, *Der neue Pauly, II:* 1185-1190.

SCHMALTZ, B. 1974

Terrakotten aus dem Kabirenheiligtum bei Theben. Menschenähnliche Figuren und Gerät. Berlin.

SCULLION, S. 1994

"Olympian and Chthonian", *ClAnt 13:* 75-119.

SCULLION, S. 2000

"Heroic and Chthonian Sacrifice: New Evidence from Selinous", *ZPE 132:* 163-171.

SENFF, R. 1997

"Arbeiten am Zeytintepe im Jahre 1994", *AA 1997*, 114-118.

SENFF, R. 2003

"Das Aphroditeheiligtum von Milet", *Neue Forschungen zur Religiongeschichte Kleinasiens. Feschtschrift für E. Schwertheim*. (Ed. G. Heedemann). AMS 49: 11-25.

SOYKAL – ALANYALI, F. 2005

"Überlegungen zu dem Kult von Demeter und Kore im sog. Felsspalttempel in Ephesos", *Synergia. Festschrift für F. Krinzinger* (Eds. B. Brandt/V. Gassner/S. Landstätner). Wien: 319-326.

SPATAFORA, F. 2016

Il Thesmophorion di Contrada Petraro: scavi in Contrada Petraro. Pisa

STEPHANOU, A. P. 1958

Χιακα Μελετηματα I. Chios.

ŞAHİN, N. 2001

Zeus'un Anadolu Kültleri. Antalya.

THOMAS, C. M. 1998

"The Sanctuary of Demeter at Pergamon: Cultic Space for Women and Its Eclipse", *Pergamon. Citadel of the Gods. Archaeological Record, Literary Description, and Religious Development* (Ed. H. Koester). Harrisburg: 277-298.

TÖPPERWEIN, E. 1976

Terrakotten von Pergamon. Pergamenische Forschungen. vol. 3. Berlin.

TRANTALIDOU, K./THEODOROPOULOU, T. 2017

"Animal Offerings in the Sanctuary of Vryokastor on Kythnos", *Les sanctuaries archaiques des Cyclades* (Ed. A. Mazarakis Ainian). Rennes.

VARKIVANÇ, B. 1998

"Miniaturlampen aus dem Demeterheiligtum in Kaunos", *Adalya 3:* 87-96.

VARKIVANÇ, B. 2017

"The Stone Architecture of the Proskene of the Theater in Kaunos", *Adalya 20:* 267-289.

WALTER, H. B. 1903

Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities. London.

WIEGAND, T./SCHRADER, H. 1904

Priene. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren 1895-1898. Berlin.

ZÄH, A. 2001a

"Das spätantike und byzantinische Kaunos", *IstMitt 51:* 403-413.

ZÄH, A. 2001b

"Die Kirchen von Kaunos", *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi 2:* 111-116.

ZAVOIKIN, A./ZHURAVLEV, D. 2013

"Lamps from a Sanctuary of Eleusinian Godesses – "Beregovoi - 4", *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia 19.* Leiden: 155-216

ZERVOUDAKI, E. 1988

"Vorläufiger Bericht über die Terrakotten aus dem Demeter-Heiligtum der Stadt Rhodos", *Archaeology in Dodecanese* (Eds. S. Dietz/I. Papachristodoulou), Kopenhagen: 129-137.